

Καίσαρα ἢ Ναπολέοντα. Δὲ μπορῶ νὰ τὸν φαντασθῶ ὡς καβαλάρη ποὺ τὸ ύπερήφανο ὅτι του θὰ σκοτωνόται ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ σκέλη του καὶ θάπεφτε στὸ πεδίο τῆς μάχης. "Ασχετα μάλιστα κι' ἀπὸ τὸν ἀνθρώπινο τύπο του, ὁ Χίτλερ καὶ τὸ ξεσήκωμα τοῦ λαοῦ του συνδέονται ἀμεσώτατα μὲ τὰ μέσα ἐκεῖνα τοῦ πολέμου ποὺ ἀνοίγουν τὸ δρόμο γιὰ μιὰ παγκόσμια ἐπικράτηση. "Ολες οἱ παλαιές ἔννοιες καὶ παραστάσεις κοσμοκρατίας ἦταν σχετικές. Δὲ μποροῦσε νὰ ύπάρχει πραγματικὴ κοσμοκρατορία πρὶν γίνει δλόκληρη ἢ γῆ — δλόκληρος ὁ κόσμος — μιὰ ἐνιαία μονάδα ιστορίας. Καὶ δὲ μποροῦσε νὰ γίνει ἡ γῆ δλόκληρη μιὰ ἐνιαία μονάδα ιστορίας πρὶν ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ τεχνικὴ ύπερνικήσουν τὶς ἀποστάσεις, δημιουργήσουν προϋποθέσεις ψυχολογικοῦ συγχρονισμοῦ τῶν ιστορικῶν γεγονότων σ' δλόκληρη τὴν ὑφήλιο, καὶ πρὶν τὰ μέσα καταστροφῆς πάρουν τὴν ἔκταση καὶ τὴν ἔνταση ἐκείνη ποὺ πήραν στὸν αἰώνα μας.

7.—Ωστόσο, μ' ὅλη τὴ μεγάλῃ μεταμόρφωσῃ καὶ σύγχυσῃ ποὺ προκάλεσε στὴν ιστορία τοῦ κόσμου καὶ στὶς συνειδήσεις τῶν ἀνθρώπων ἡ πρόοδος τῶν πολεμικῶν μέσων καταστροφῆς πρὶν ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ βόμβα, τὸ δραματικὸ πήδημα πρὸς τὸ ιστορικὸ ὄγκνωστο σημειώθηκε ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ κόσμος πληροφορήθηκε ὅτι μὲ μιὰ μοναδικὴ βόμβα ἐπάνω στὴ Χιροσίμα σκοτώθηκαν περίπου ὄγδόντα χιλιάδες ἀνθρώποι καὶ καταστράφηκαν ἔξηντα χιλιάδες σπίτια. Ἡ ἡμερομηνία εἶναι ιστορική: 6 Αύγουστου τοῦ 1945. "Εγα μοναδικὸ ἀεροπλάνο χωρὶς συνοδεία εἶχε φίξει τὴ βόμβα. Ἀπὸ τὴν ἡμέρα ἐκείνη ἔως σήμερα, οἱ δυνατότητες καταστροφῶν μὲ βάση τὴν ἀτομικὴ ἐνέργειας ἔχουν πολλαπλασιασθεῖ. Καὶ ἀπὸ σήμερα ἔως αὔριο, κανένας δὲ μπορεῖ νὰ προβλέψει τί μπορεῖ νὰ γίνει. Ὁ ἀνθρωπὸς πήρε στὰ χέρια του μιὰ φυσικὴ δύναμη ποὺ ἡ ἔκτασή της εἶναι ἀνυπόλογιστη. Καὶ μὲ τὴ δύναμη αὐτὴ στὰ χέρια του, ὄνοιξε μπροστά του ἔνα δρόμο ποὺ θεωρητικὰ δὲν ἀποκλείεται νὰ ὁδηγεῖ στὸ πέρμα τῆς ιστορίας καὶ τῆς ἀνθρωπότητας. Οἱ δυνατότητες — τουλάχιστον οἱ θεωρητικὲς — πᾶνε πρὸς τὸ ἄπειρο τῆς καταστροφῆς, ἀφοῦ τὸ τέρμα τῆς ιστορίας καὶ τῆς ἀνθρωπότητας ἐπάνω στὴ γῆ ισοδυναμεῖ γιὰ τὴ συνείδησή μας μὲ τὸ ἄπειρο σκοτάδι.

"Υπάρχει, βέβαια, κάτι ποὺ λογικὰ εἶναι πολὺ πιὸ συντα-

ρακτικὸν καὶ φυχικὸν πολὺ πιὸ ἀσύλληπτο ἀπὸ τὴν ἔξαφάνισῃ τοῦ ἀνθρώπινου γένους, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ ἄπειρο ἐκεῖνο σκοτόδι ποὺ θάταν ἄπειρο μόνο καὶ μόνο μὲν τρόπο «σχετικό», μὲν ὅλα λόγια σχετικὸν μὲ τὴν ἀνθρωπότητα. Πέρα ἀπ' αὐτὸ τὸ «σχετικὸν» ἄπειρο σκοτόδι προβάλλει γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ συνείδησῃ τὸ «ἀπόλυτο» ἄπειρο σκοτόδι. Πέρα δπὸ τὴν ἔξαφάνισῃ τοῦ ἀνθρώπινου γένους προβάλλει ἕνας πολὺ μεγαλύτερος κίνδυνος: ἡ ἔξαφάνισῃ ὀλόκληρου τοῦ φυσικοῦ κόσμου, τοῦ σύμπαντος. Οἱ νεώτερες κοσμογονικὲς θεωρίες καθορίζουν τὴν ἡλικία τοῦ σύμπαντος σὲ περίπου δυὸ τρισεκατομμύρια χρόνια. Παρόλληλα καὶ σὲ ἀπόλυτο συσχετισμὸν μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῶν θεωριῶν γιὰ τὴ γένεση καὶ δημιουργία τοῦ κόσμου ἀναπτύχθηκε καὶ ἡ θερμοδυναμικὴ θεωρία ποὺ λέει ὅτι τὸ σύμπαν βαίνει πρὸς τὸ θάνατο τῆς θερμότητας, πρὸς τὴν κατάσταση ἐκείνη ποὺ θὰ ἐμφανίσει ὀλόκληρο τὸν παγκόσμιο χῶρο νὰ διέπεται ἀπὸ τὴν ἔδια θερμοκρασία, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι δὲ θὰ ὑπάρχει πιὰ καμιὰ θερμοκρασία, καμιὰ ἐνέργεια, καμιὰ ζωή, κανένας χρόνος. "Ἐτσι, τὸ σύμπαν, μετὰ τὴν ἀνώτατη δυνατὴ διαστολὴ του, σύμφωνα μὲ τὴ θερμοδυναμικὴ ἀρχὴ τῆς ἐντροπίας, θὰ ἔξαφανισθεῖ. Ἡ φοβερὴ αὐτὴ στιγμή, ποὺ θὰ σημάνει τὸ τέλος κάθε ζωῆς, θὰ σημειωθεῖ — ὅπως ὑπολογίζεται «θετικὸν» — σὲ μερικὰ δισεκατομμύρια χρόνια, δηλαδὴ σὲ χρόνο μᾶλλον βραχύτερο ἀπὸ τὸ χρόνο ποὺ ἀπαιτήθηκε γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ, ξεκινώντας ἀπὸ τὸν πρωταρχικὸν πυρήνα του, (ἀπὸ τὸ μοναδικὸ ὅτομο τοῦ Ἀββᾶ Λεμαίτρου ἢ ἀπὸ τὰ δμογενῆ ὀέρια ἀσύλληπτης θερμοκρασίας τοῦ Τζώρτζ Γκάμοο), τὸ σύμπαν. Μπροστὰ στὸ ἐνδεχόμενο αὐτό, ποὺ θάναι ἡ ἀπόλυτη συντέλεια τοῦ κόσμου, δὲν εἶναι, τάχα, ἀσήμαντος ὁ κίνδυνος ποὺ ἐνσαρκώνεται στὸ τέλος τῆς ἀνθρωπότητας ἐπάνω στὸ μικρὸ πλανῆτη ποὺ δνομάζεται γῇ;

Ἡ ἀπόλυτη συντέλεια τοῦ κόσμου εἶναι μονάχα ἓνα ὑποθετικὸ ἐνδεχόμενο. Ἡ ὑπόθεση ποὺ ἐπάνω της στηρίζεται τὸ ἐνδεχόμενο τοῦτο, ἀσχετα καὶ ἀπὸ τὸ ψυχολογικὰ σπουδαιότατο γεγονὸς ὅτι ἡ πραγματοποίησή του προϋποθέτει δισεκατομμύρια χρόνια (δηλαδὴ ἔναν ἡθικὰ «ἄπειρο» γιὰ τὴ συνείδησή μας χρόνο), εἶναι ἐπιστημονικὰ ἰσοδύναμη μὲ τὴν ὑπόθεση ὅτι τὴν ἀνώτατη δυνατὴ διαστολὴ τοῦ σύμπαντος τὴ διαδέχεται ἡ διαδικασία τῆς συστολῆς (ἡ καμπύλη τοῦ σύμπαντος, σύμφωνα μὲ

τὴ θεωρία τοῦ "Αἰνσταῖν, εἶναι συνάρτηση τῆς ποσότητας τῆς
ὅλης ποὺ περιέχεται στὸ σύμπαν), καὶ δτὶ μὲ βάση τὴν τέτοια
περιοδικότητα καὶ ἐναλλαγὴ διαστολῆς καὶ συστολῆς τὸ σύμπαν
εἶναι αἰώνιο καὶ δὲ θὰ χαθεῖ ποτέ. Τὴν ὑπόθεση αὐτὴ τὴν ἔχει
ἀναπτύξει ὁ Τόλμαν. Καὶ ὁ Γουΐπλ ἔχει πρόσφατα ὑποστηρίξει
ὅτι μέσα στὸ σύμπαν δημιουργούνται ἀδιάκοπα, ξεκινώντας
ἀπὸ ἀσήμαντα μόρια «κοσμικοῦ» κονιορτοῦ, καινούργια ἀστρα
ποὺ ὁ σχηματισμός τους ἀπαιτεῖ ἔνα δισεκατομμύριο χρόνια
καὶ ποὺ διαιωνίζουν τὴ ζωὴ τοῦ σύμπαντος. "Οπως λέει ὁ Λίν-
κολν Μπάρνετ, στὸ βιβλίο του «Τὸ σύμπαν καὶ ὁ "Αἰνσταῖν»,
ὅπου μηδουνεύει τὶς παραπόνω ὑποθέσεις, τὸ σύμπαν ἀνανεώ-
νει μέσα του κυκλικὰ τὶς δυὸ ἀντίθετες καταστάσεις, τὴ δη-
μιουργία καὶ τὴν ἀποσύνθεση, τὸ φῶς καὶ τὸ σκότος, τὴν τάξη
καὶ τὴν ἀταξία, τὴ θερμότητα καὶ τὸ ψῦχος, τὴ διαστολὴ καὶ τὴ
συστολὴ. Καὶ ἡ ὑπόθεση αὐτὴ, καθαρὰ φυσικομαθηματική, δὲ
συνδυάζεται κἄν μὲ μεταφυσικὲς ὑποθέσεις ποὺ ὠστόσο καὶ αὐ-
τὸς ὁ "Αἰνσταῖν ὑποχρεώθηκε νὰ κάνει. "Ἄν πᾶμε στὶς ὑποθέ-
σεις αὐτὲς ποὺ εἶναι ἀναπότρεπτες γιὰ τὸ πνεῦμα μας, δηλαδὴ
ἄν πέρ' ἀπὸ τὸ φυσικὸ σύμπαν προχωρήσουμε στὸ πνεῦμα τοῦ
σύμπαντος, στὸ ὑπέρτατο ἔκεινο ὃν ποὺ κάνει δυνατὴ τὴ φυσικὴ
πραγματικότητα καὶ τὴ συγκρατεῖ στὴν τάξη ἥ στὸ χάος της,
στὴ θερμότητα ἥ στὸ ψῦχος της, στὸ φῶς ἥ στὸ σκοτάδι της, τότε
κάθε ἀγωνία γιὰ τὴ μοῖρα τοῦ σύμπαντος ἔκτοπίζεται ἀπὸ τὴν
ψυχή μας. "Ετσι, δσο καὶ ἄν ἡ ὑποθετικὴ ἔξαφάνιση τοῦ σύμ-
παντος προβάλλει λογικὰ ὡς κίνδυνος ἀσύγκριτα μεγαλύτερος
ἀπὸ τὴν ἔξαφάνιση τοῦ ἀνθρώπινου γένους, ὁ δεύτερος αὐτὸς
κίνδυνος, ὁ ἀσύγκριτα μικρότερος, μπορεῖ νὰ ἔχει στὴ συνεί-
δηση τοῦ ἀνθρώπου μιὰν ἐπίδραση πολὺ πιὸ συντριπτικὴ ἀπὸ
τὸν πρῶτο. Τὸ ἀπόλυτο καὶ ἀνέκκλητο σκοτάδι σ' ὀλόκληρο τὸ
σύμπαν (καὶ κάνουμε λάθος ὀνομάζοντάς το «σκοτάδι», γιατὶ
δὲ θάταν, ἄν μποροῦσε νὰ σημειωθεῖ, οὔτε σκοτάδι, οὔτε ψῦχος,
οὔτε χάος, ἀλλὰ θάταν μιὰ κατάσταση ποὺ θ' ἀνατροῦσε κάθε
κατάσταση θερμοκρασίας, κάθε ποσότητα ἐνέργειας καὶ κάθε
διάρκεια χρόνου) δὲ στέκεται ὡς ὑπόθεση μεταφυσική, ἀντιμε-
τωπίζεται μάλιστα καὶ ὡς φυσικὴ ὑπόθεση ἀπὸ ἄλλες ἰσοδύνα-
μες φυσικὲς ὑποθέσεις ποὺ θεμελιώνονται ἐπιστημονικά. Τὸ σχε-
τικό, ἀντίθετα, σκοτάδι, δηλαδὴ ἔκεινο ποὺ μὲ τὴν ἔξαφάνιση-
τοῦ ἀνθρώπινου γένους, ἀπὸ ὑπαιτιότητα μάλιστα τοῦ ἕδιου τοῦ

ἀνθρώπου, θάταν ὑποκειμενικὰ συναρτημένο μὲ τὴν καθολικὴ καὶ τελεσίδικη ἀπουσία ἀνθρώπινων ματιῶν καὶ συνειδήσεων, εἶναι μιὰ ὑπόθεση ποὺ ὅσο κι' ὃν περιορίζεται στὴ μοῖρα τοῦ πλανῆτη μας εἶναι φοβερή, ἡθικὰ συγκλονιστικὴ καί, ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἀνακόλυψη τῆς ἀτομικῆς βόμβας, λογικὰ θεμιτή.

8.— Εἶναι περίεργο, ἀλλὰ καὶ χαρακτηριστικό, ὅτι δυὸ πνεύματα ποὺ στὴν ποιότητά τους ἥταν ἀντίθετα, διατύπωσαν, μετὰ τὸν πρώτο παγκόσμιο πόλεμο καὶ πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνακόλυψη τῆς ἀτομικῆς βόμβας, τὴ σκέψη ὅτι δὲ θάταν ἄσχημον' ἀπαλλαγεῖ ἡ γῆ ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ ἀνθρώπου, νὰ λυτρωθεῖ ἀπὸ τὴν ἀγνθρωπότητα. Τὰ δυὸ αὐτὰ πνεύματα εἶναι ὁ "Ἄγγλος Ντάβιντ Χέρμπερτ Λῶρενς καὶ ὁ Γάλλος Ζυλιέν Μπεντά. Ό πρώτος ἔριξε τὴ σκέψη, στὸ ἔργο του «Ἐρωτευμένες γυναικεῖς» ποὺ βγῆκε στὰ 1921, μὲ τόνο τραγικὸ καὶ συνδυασμένη μὲ μιὰ φοβερὰ βαρύθυμη θεωρία γιὰ τὴν προοδευτικὴ ἀποσύνθεση τῆς δημιουργίας. Ό δεύτερος τὴν ἔριξε, λίγα χρόνια ὀργότερα, σ' ἐνα αὐτοβιογραφικὸ βιβλίο του, μ' ἐναν ἡθικὸ κυνισμὸ ποὺ νόμιζε ὅτι τὸν καθιστοῦσε θεμιτὸ ἡ ἀντιρωμαντική του τάση καὶ ἡ ψυχρή του λογική. Κ' οἱ δυό τους ἔπαιξαν μὲ τὸ θέμα, ὀδιάφορο ὃν γιὰ τὸν Λῶρενς τὸ παιχνίδι ἥταν καταφύγιο ἀγωνίας, ἐνῷ γιὰ τὸν Μπεντά ἥταν ἐπίδειξη ἀνωτερότητας. Δὲν ἔχω λόγο νὰ σταθῶ περισσότερο στὰ δύναματά τους καὶ στὴ σκέψη τους. Μοῦ φαίνεται μονάχα χαρακτηριστικό ὅτι ἡ σκέψη τους διατυπώθηκε λίγο πρὶν γίνει ὁ ἀνθρωπος κάτοχος δυνάμεων ποὺ λογικὰ δὲν ἀποκλείεται διόλου νὰ ὀδηγήσουν στὴν ἐξαφάνιση τῆς ἀνθρωπότητας. "Ο, τι δὲν ἀποκλείεται λογικά, δὲ σημαίνει, βέβαια, ὅτι μπορεῖ νὰ γίνει καὶ πραγματικό. "Εχει, ὅμως, μεγάλη σημασία γιὰ τὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς μας ὅτι μπορεῖ νὰ φοβάται κάτι ποὺ ὄλλοτε ἥταν ὀδύνατο νὰ φοβηθεῖ. Φοβόται καὶ ὄλλοτε — ἡ καὶ προσδοκοῦσε — τὸ τέλος τῆς ἀνθρωπότητας ὡς ἀποτέλεσμα ὑπερκόσμιων ἐνεργειῶν. Σήμερα, ὅμως, φοβάται — κι' αὐτὸ συμβαίνει γιὰ πρώτη φορὰ — ὅτι ἀνθρώπινες ἐνέργειες μπορεῖ νὰ σβύσουν τὴν ἀνθρωπότητα ἀπὸ τὸ πρόσωπο τῆς γῆς. Ή «Ἀποκόλυψις» λέει ὅτι ὁ «καιρὸς» εἶναι «ἐγγύς». Κ' ἥταν χιλιάδες καὶ σ' αὐτὸν ἀκόμα τὸν 19^ο αἰώνα, εἰδικώτερα στὴν Ἀγγλία, ποὺ πίστευαν — κ' ἐνιωθαν καὶ κάποιαν εύδαιμονία πιστεύοντας — ὅτι ἡ ὥρα εἶχε ἐγγίσει. Ἀλλὰ τὸ τέλος, τὸ μεγάλο καὶ τρομερὸ ἡ σωτήριο τέλος, τὸ πε-

ρίμεναν ἀπὸ τὸ Θεό, ὅχι ἀπὸ ἐνέργεια ἀνθρώπινη. Ἡ καθολικὴ αὐτοκαταστροφὴ τῆς ἀνθρωπότητας δὲν ἔταν νοητή. Ὁ ἀνθρώπος ἔταν «ἀδύνατος» καὶ φοβόταν μόνο τὸ Θεό. Σήμερα, ὁ ἀνθρώπος εἶναι «δυνατός» καὶ φοβάται περισσότερο τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του παρὰ τὸ Θεό. Μιὰ φοβερὴ μετατόπιση καὶ μεταμόρφωση δυνάμεων καὶ ἀδυναμιῶν σημειώθηκε στὴν ἐποχή μας.

“Υπάρχει, ὅμως, πραγματικὰ ὁ μεγάλος κίνδυνος; Δὲ μπορῶ νὰ μπῶ στὸ θέμα. Δὲν ὑπάρχουν ἀντικείμενικοὶ συλλογισμοὶ ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ μοῦ δώσουν τὸ λογικὸ δικαίωμα νὰ φθάσω σὲ συμπέρασμα. Δὲ μπορῶ νὰ πείσω οὕτε τὸν ἑαυτό μου ὅτι ὑπάρχει ἡ ὅτι δὲν ὑπάρχει ὁ κίνδυνος τῆς αὐτοκαταστροφῆς τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Ἡ ὑπόθεση τοῦ κινδύνου εἶναι συλληπτή, ἀλλὰ τὴν πραγματικότητα τοῦ τέτοιου κινδύνου δὲ μπορῶ νὰ τὴ συλλάβω. ”Αλλωστε, καὶ ἡ πρόθεσή μου δὲν ἔταν νὰ λύσω αὐτὸ τὸ πρόβλημα. ’Εδὼ μοῦ ἀρκεῖ νὰ διαπιστώσω ὅτι ἡ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων ἀρχισε νὰ κατέχεται ἀπὸ ἓνα νέο φόβο ποὺ ἔταν ἀνύπαρκτος πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχή μας, ἀπὸ τὸν ψυχολογικὰ φοβερότερο φόβο ποὺ ἔχει καταλάβει ποτὲ τὸν ἀνθρώπο. Δὲν ἰσχυρίζομαι, βέβαια, ὅτι οἱ ἀνθρώποι τῆς ἐποχῆς μας, ὅλοι ἡ καὶ πολλοὶ ἡ ἔστω λίγοι, ἔχουν ἥδη κυριευθεῖ ἀπὸ τὸ φάσμα τοῦ κινδύνου τῆς αὐτοκαταστροφῆς μὲ τρόπο ποὺ συνθλίβει τὴ συνείδησή τους. “Ως τὴν ὕρα τούτη, διαβάζουν μονάχα κάπου - κάπου στὶς ἐφημερίδες ὅτι ὑπάρχει ὁ κίνδυνος, συζητοῦν ἵσως τὸ θέμα σὲ ὅρες ἀνίας ἡ ἀργίας, καὶ κατέχονται τὸ πολὺ - πολὺ ἀπὸ τὸ φόβο τῆς εἰδικώτερης καταστροφῆς ποὺ ἡ χρησιμοποίηση τῆς ἀτομικῆς βόμβας ἡ τῆς βόμβας ὑδρογόνου ἡ ὄποιουδήποτε πολὺ μικρότερου πολεμικοῦ μέσου μπορεῖ νὰ προκαλέσει στὸν τόπο ὅπου ζοῦν οἱ ἴδιοι. ‘Ωστόσο, ἀν ὁ φόβος τῆς καθολικῆς αὐτοκαταστροφῆς δὲν ἔχει γίνει ἓνα ἔντονο γεγονός μέσος’ στὴ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων, ἀνοιξε ἡ πόρτα γιὰ νὰ γίνει. Καὶ τὴν πόρτα τὴν ἀνοιξε ἡ ἴδια ἡ φύση. Φυσικὲς δυνάμεις εἰν’ ἐκείνες ποὺ οἰκειοποιήθηκε ὁ ἀνθρώπος. Φύση, ἐπίσης, εἶναι τὸ μυαλό του ποὺ τὶς ἀνακάλυψε. Καὶ οἱ σεμνοὶ νεαροὶ χημικοὶ ποὺ στὰ τέλη τοῦ ΙΘ’ καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα μας ἀρχισαν ν’ ἀνακαλύπτουν τὰ μυστικὰ τοῦ ἀτόμου, ἀντιμετωπίζοντας τὴν ἀντίδραση τῶν σοφῶν ἀκαδημαϊκῶν μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ αὐτάρκεια, δὲν εἶχαν καν τὸ αἴσθημα ὅτι πιάνουν μὲ τὰ χέρια τους μιὰ δύναμη ποὺ μποροῦσε ν’ ἀναστατώσει τὴ ζωὴ καὶ τὴν ἱστορία.

Εδώ βρίσκει άπόλυτα τὴν ἐπαλήθευσή της ἡ περίφημη, καὶ πραγματικὰ ώραιότατη, φράση τοῦ Ζαρατούστρα: «Οἱ πιὸ σιωπηλὲς λέξεις εἶν^τ ἔκεινες ποὺ φέρνουν τὴν θύελλα. Σκέψεις ποὺ περπατοῦν μὲ πόδια περιστεριῶν, δδηγοῦν τὸν κόσμο». "Αν ἀντικαταστήσουμε τοὺς ὅρους «λέξεις» καὶ «σκέψεις» μὲ τοὺς ὅρους «σκέψεις» καὶ «πράξεις», ἡ ρῆση τοῦ Ζαρατούστρα, δηλαδὴ τοῦ γικημένου Νίτσε ποὺ γράφοντας τὸν «Ζαρατούστρω» δμολογοῦσε πιὰ τὸ θεῖο πόνο τῆς μοναξιᾶς, ίσχύει άπόλυτα γιὰ τὴν περίπτωση τῶν ὑπομονετικῶν καὶ σεμνῶν ἐρευνητῶν πού, κλεισμένοι μέσα σὲ ἀπόμερα καὶ ἄσημα ἐπιστημονικὰ ἔργαστήρια, ἀγνοημένοι γιὰ κάμποσες δεκαετίες ἀπὸ τὴν κοινωνία καὶ τὴν πολιτεία, προετοίμαζαν μὲ τὶς πιὸ σιωπηλὲς σκέψεις καὶ πράξεις τὴν πιὸ μεγάλη θύελλα ποὺ γνώρισε ὁ κόσμος. Πραγματικά, μὲ πόδια περιστεριῶν περπάτησαν οἱ σκέψεις ποὺ δδηγησαν στὴν ἀτομικὴ βόμβα καὶ ποὺ μπορεῖ νὰ δδηγήσουν τὸν κόσμο στὶς πιὸ μεγάλες καταστροφές. Κι' ἀν δὲν δδηγήσουν στὴν τελεσίδικη καταστροφὴ τοῦ ἀνθρώπινου γένους, θὰ δδηγήσουν δπωσδήποτε, ἀν γίνει ὁμαδικὴ χρῆση τῆς ἀτομικῆς βόμβας, σὲ μιὰν ἐπανάληψη τῆς καταστροφῆς τῆς Χιροσίμα καὶ τοῦ Ναγκασάκι σὲ κλίμακα ἀνυπολόγιστα μεγαλύτερη. Τὰ ὅρια τῆς καταστροφῆς δὲ μπορεῖ πιὰ κανένας νὰ τὰ προκαθορίσει.

"Αν δὲν κυριεύθηκε, λοιπόν, ἀκόμα ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν ὑπέρτατο τῶν φόβων, ώστόσο οἱ πόρτες τῆς ψυχῆς ἀνοιξαν γιὰ νὰ μπεῖ ὁ φόβος αὐτὸς μέσα της. Μερικοὶ πνευματικοὶ ἥγέτες τὸ εἶπαν, μάλιστα, ἀμέσως, τὸ ἔγραφαν, τὸ φῶναξαν. "Ο Φρανσουά Μωριάκ ἔγραψε ὅτι μὲ τὴν «ἀποσύνθεση τῆς ὕλης» πάμε πρὸς τὴν «αὐτοκτονία τοῦ πλαινήτη» μας. Καὶ τὸ δελτίο τύπου τοῦ Βατικανοῦ, ὃταν ἔπεσε ἡ πρώτη ἀτομικὴ βόμβα, μίλησε γιὰ «τὴ δυσοίωνη σκιὰ ποὺ ἡ ἀνακάλυψη αὐτὴ ρίχνει ἐπάνω στὸ μέλλον τῆς ἀνθρωπότητας». Δὲν ἀποκλείεται, λοιπόν, διόλου νὰ καταληφθοῦν λίγο - λίγο οἱ συνειδήσεις — ἡ καὶ νὰ κυριευθοῦν ἀπότομα — ἀπὸ τὸ φόβο τῆς καθολικῆς καταστροφῆς, ἵνα φόβο ποὺ εἶναι ποιοτικὰ ἀπόλυτα διαφορετικὸς ἀπὸ τὸ φόβο τοῦ ἀτομικοῦ θανάτου. "Οσο ικι' ἀν ζεῖ ὁ ἀνθρώπος, εἴτε ἐμπνέεται ἀπὸ μεταφυσικὲς ἐλπίδες εἴτε ὅχι, μέσα στὰ ὅρια τῆς φυσικῆς του ζωῆς, καὶ θεωρεῖ τὴν παρουσία του στὸν κόσμο ως τὴν ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τοῦ ἐγκόσμιου ἐαυτοῦ του, ἡ ίδεα ὅτι θὰ ὑπάρχουν ἀνθρώποι καὶ μετὰ τὸ θάνατό του

— εἰδικώτερα, μάλιστα, ὅτι θὰ ύπάρχουν φυσικοὶ ἢ πνευματικοὶ ἀπόγονοί του — τὸν συγκινεῖ ίδιαίτερα καὶ ἔξουδετερώνει ὃς ἔνα σημεῖο τὴν ίδεα τοῦ φυσικοῦ του τέλους. Δὲ συμμερίζεται ὁ κοινὸς ἄνθρωπος — κ' ἔνας κοινὸς ἄνθρωπος κατοικεῖ καὶ μέσ' στὴν ψυχὴ τῶν πιὸ ξεχωριστῶν ἀνθρώπων — τὶς πλαστὲς προσδοκίες τοῦ Ντάβιντ Χέρμπερτ Λώρενς καὶ τοῦ Ζυλιέν Μπεντά. Τὸ ὅτι κάποτε, καὶ μάλιστα σ' ἔνα μέλλον ἄμεσο, μπορεῖ νὰ πάψουν πιὰ νὰ ύπάρχουν ἄνθρωποι στὸν κόσμο, αὐτὸς εἶναι μιὰ σκέψη ποὺ ἀνατρέπει δλόκληρη τὴν ἀνθρώπινη συνείδηση. Καὶ μπορεῖ νὰ τὴν ἀνατρέψει μὲ τρόπο σωτήριο, μπορεῖ δῆμως καὶ νὰ τὴν ἀνατρέψει μὲ τρόπο δλέθριο.

‘Ο ’Ιωάννης, στὴν Πάτμο, πρόβλεψε τὸν δλέθριο τρόπο προειδοποίησε, μ' ἄλλα λόγια, τοὺς ἀνθρώπους γιὰ τὴν δλέθρια σημασία ποὺ θὰ εἶχε ἡ πορεία τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὴν ἔνοχη αὐτοκαταστροφή τους. Ἡ «Ἀποκάλυψις» λέει: «Καὶ ὅταν τελεσθῇ τὰ χίλια ἔτη, λυθῆσεται ὁ σατανᾶς ἐκ τῆς φυλακῆς αὐτοῦ, καὶ ἔξελεύσεται πλανῆσαι τὰ ἔθνη τὰ ἐν ταῖς τέσσαρσιν γωνίαις τῆς γῆς, τὸν Γῶγ καὶ Μαγώγ, συναγαγεῖν αὐτοὺς εἰς τὸν πόλεμον, ὃν ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν ὡς ἡ ἄμμος τῆς θαλάσσης. Καὶ ἀνέβησαν ἐπὶ τὸ πλάτος τῆς γῆς, καὶ ἔκύκλευσαν τὴν παρεμβολὴν τῶν ἀγίων καὶ τὴν πόλιν τὴν ἡγαστημένην· καὶ κατέβη πῦρ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καὶ κατέφαγεν αὐτούς· καὶ ὁ διάβολος ὁ πλανῶν αὐτοὺς ἐβλήθη εἰς τὴν λίμνην τοῦ πυρὸς καὶ θείου, δπου καὶ τὸ θηρίον καὶ ὁ φευδοπροφήτης, καὶ βασανισθῆσονται ἡμέρας καὶ νυκτὸς εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων».

Ἡ προειδοποίηση τοῦ ’Ιωάννου εἶναι φοβερή. Ὁ σατανᾶς ποὺ θὰ λυθεῖ καὶ θὰ βγεῖ «ἐκ τῆς φυλακῆς αὐτοῦ» δὲν εἶναι ἡ ὀτομικὴ βόμβα· εἶναι ὁ ἄνθρωπος ποὺ μπορεῖ ἀλόγιστα νὰ τὴν χρησιμοποιήσει· καὶ εἶναι ἡ συνείδηση πού, κυριευμένη ἀπὸ τὸ φόβο τῆς καθολικῆς αὐτοκαταστροφῆς τοῦ ἀνθρώπινου γένους, θ' ἀδιαφορήσει γιὰ ὅλα, θ' ἀνατραπεῖ μὲ τρόπο δλέθριο. Ἡ συνείδηση πού θὰ κυριευθεῖ ἀπὸ τὸ φόβο τῆς καθολικῆς αὐτοκαταστροφῆς τῆς ἀνθρωπότητας, ὅχι μόνο δὲν πρέπει ν' ἀδιαφορήσει γιὰ ὅλα, ἀλλὰ πρέπει, ἀντίθετα, νὰ ἐνδιαφερθεῖ γιὰ ὅλα· πρέπει ν' ἀνατραπεῖ μὲ τρόπο σωτήριο, πρέπει ν' ἀνασυντάξει τὶς δυνάμεις της γιὰ τὶς ύπερταστες θυσίες καὶ αὐτοπταρνήσεις. ’Αλλὰ γιὰ νὰ τὸ κατορθώσει αὐτό, πρέπει νὰ ζεῖ μέσα της ἡ μεταφυσικὴ ἐλπίδα. ’Ενῶ δῆμως ἡ τέτοια ἐλπίδα εἶναι σήμερα

πιὸ ἀναγκαῖα παρὰ ποτέ, ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἐποχή μας ἔχει ἀκριβῶς ἀδειάσει, ὅσο σὲ καμιὰ προηγούμενη ἐποχῇ. Ξαναγυρίζω στὸ κρίσιμο μοτίβο ὀλόκληρου τοῦ βιβλίου μου. Στὸ σημεῖο αὐτὸ βρίσκεται τὸ μεγάλο πρόβλημα τῆς ἐποχῆς μας. Σημασία δὲν ἔχει ἀν ύπόρχει ἢ ὅχι ὁ μεγάλος κίνδυνος τῆς καθολικῆς καταστροφῆς. Σημασία ἔχει ἀν εἶναι ἡ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου προετοιμασμένη καὶ ίκανὴ ν' ἀντιμετωπίσει τοὺς ὅποιουσδήποτε φόβους καὶ κινδύνους, νὰ ύποδεχθεῖ τὰ ὅποιαδήποτε «έρχομενο», ν' ἀποτρέψει, μάλιστα, ἀν εἶναι ἡθικὰ πειθαρχημένη, τὸν ὕδιο τὸν κίνδυνο τῆς καθολικῆς καταστροφῆς ποὺ λογικὰ δὲν ἀποκλείεται.

9.— Στὸ τρίτο κεφάλαιο παρουσίασα τὸν κομμουνιστικὸ ὄλοκληρωτισμὸ σὰν ἔνα κίνημα καὶ μιὰν ἐπιδρομὴ ποὺ ἀπειλεῖ τὸ δυτικὸ κόσμο. Στὶς πρῶτες σελίδες τοῦ κεφαλαίου τούτου εἴπα ὅτι ὁ κομμουνισμός, ἀν θέλουμε νὰ μὴν εἴμαστε στενόκαρδοι, δὲ μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ παρὰ μόνον ὡς ἔνα σύμπτωμα τοῦ φοβεροῦ μετασχηματισμοῦ ποὺ ἔχουν ὑποστεῖ οἱ συνειδήσεις στὴν ἐποχή μας. Καὶ πρόσθεσα, μάλιστα, ὅτι ἀν ἔχουν ἀδειάσει οἱ συνειδήσεις τῶν κομμουνιστῶν ἀπὸ κάθε μεταφυσικὸ περιεχόμενο, ἄλλο τόσο ἔχουν ἀδειάσει καὶ οἱ συνειδήσεις τῶν πιὸ πολλῶν ἀνθρώπων ἥ, ἔστω, τῶν πιὸ ύπεύθυνων ἡγετικῶν προσώπων στοὺς κόλπους καὶ αὐτοῦ τοῦ δυτικοῦ κόσμου, τοῦ λεγόμενου ἐλληνοχριστιανικοῦ.

‘Ο κομμουνισμὸς εἰν’ ἔνα τέκνο τοῦ δυτικοῦ κόσμου (ἀδιάφορο ἀν διασταυρώθηκε μὲ τὴ μηδενιστικὴ νοοτροπία καὶ τὴν ψυχικὴ ἀσάφεια τῆς Ἀνατολῆς). ‘Ο κομμουνισμὸς εἶναι, ἀκριβῶς, συνάρτηση τῆς διανοητικῆς ἐκείνης διαδικασίας στὴ Δύση ποὺ προκάλεσε τὸ ἀδειασμα τῆς ψυχῆς ἀπὸ κάθε μεταφυσικὸ στοιχεῖο. ‘Η ἐπιδρομὴ καὶ ἡ πολιορκία ποὺ ὑφίσταται ὁ δυτικὸς κόσμος στὶς μέρες μας γίνεται μὲ τὰ ὅπλα καὶ τὰ μέσα ποὺ ὁ ὕδιος ἔχει ικατασκευάσει. “Οσο γιὰ τὶς ἀντικειμενικὲς συνθῆκες ποὺ ἔκαμαν δυνατὴ τὴν τέτοια ἐπιδρομή, αὐτὲς βρίσκονται προπόντων στὰ τρία βασικὰ γεγονότα ποὺ προσπάθησα ν' ἀναλύσω : στὴν προβολὴ ὀλόκληρης τῆς γῆς ὡς ἐνιαίου ἱστορικοῦ χώρου, στὸ στρίμωγμα τοῦ ἀνθρώπινου γένους ἐπόνω στὸ χώρο αὐτὸν πού, ἀν καὶ εἶναι ὁ εὐρύτερος δυνατός, ἔγινε δὲ πιὸ στενὸς ὁ πόστος γνώρισε ἡ ἱστορία, καὶ στὴν ὑπερένταση τῆς τεχνικῆς

προόδου, είδικότερα μάλιστα στήν οίκειοποίηση ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο τῶν πιὸ καταστρεπτικῶν φυσικῶν δυνάμεων.

Ὑπάρχουν, βέβαια, καὶ ὄλλοι παράγοντες ποὺ ἐνίσχυσαν τὸν κομμουνισμό. Ὑπάρχουν οἱ κοινωνικὲς ἀνισότητες, ἡ κοινωνικὴ δυστυχία, ἡ πικρία τῶν καταπιεσμένων ἢ παραμελημένων κοινωνικῶν στρωμάτων.¹ Η δυστυχία, δύναται, καὶ οἱ ἀνισότητες εἶναι φαινόμενα ποὺ ὑπῆρξαν πάντοτε. Τὰ φαινόμενα αὐτά, μόνα τους, δὲ θὰ μποροῦσαν ποτὲ νὰ γεννήσουν καὶ νὰ κρυσταλλώσουν τὸ παγκόσμιο κίνημα τοῦ κομμουνισμοῦ. Τὰ φαινόμενα τῆς δυστυχίας καὶ τῆς φτώχιας εἶναι μονάχα οἱ βοηθητικοὶ ὅροι ποὺ τὸ εύγονόταν, δὲν εἶναι οἱ μεγάλοι ἀρνητικοὶ ἢ θετικοὶ παράγοντες ποὺ τὸ γέννησαν καὶ τὸ ἔκαμαν μιὰ πραγματικότητα παγκόσμια. Χωρὶς τοὺς θετικοὺς παράγοντες, ποὺ ἀποτελοῦν τὰ τρία βασικὰ γεγονότα ποὺ ἔμνημόνευσα παραπάνω, δὲ κομμουνισμὸς θάταν ἔνα ἀπὸ τὰ πολλὰ τοπικὰ κινήματα τῶν ἀδικημένων ποὺ γνώρισε ἡ ἱστορία, θάταν ἔνα ἱστορικὸ ἐπεισόδιο σὰν τὸ ξεσήκωμα τοῦ Σπαρτάκου ἢ σὰν τὸ κίνημα τῶν Γερμανῶν χωρικῶν στὸν Ις' αἰώνα. Χωρὶς τὸν ἀρνητικὸ παράγοντα ποὺ ἀποτελεῖ τὸ ὄντειασμα τῆς ψυχῆς ἀπὸ κάθε μεταφυσικὸ περιεχόμενο, δὲ θὰ ἔφθαινε στὸ μηδενιστικὸ φανατισμό, δὲ θ' ἀπαρνιόταν τὴν ἐλευθερία τῶν συνειδήσεων, θὰ στεκόταν στὸν Ντοστογιέφσκυ καὶ θὰ ἦταν Ἰσως τὸ κίνημα ἐνὸς ἔμπρακτου Χριστιανισμοῦ. Ο Μάρκ, δύναται, πρόλαβε καὶ χτύπησε ώς οὐτοπιστικὸ κάθε σοσιαλισμὸ ποὺ βασιζόταν στὴ χριστιανικὴ διδασκαλία. Τὸν Λαμμενᾶ — τὸν συγγραφέα τῶν δοκιμῶν «Λόγοι ἐνὸς πιστοῦ», «Τὸ βιβλίο τοῦ λαοῦ», «Γιὰ τὴ μοντέρνα σκλαβιά» — τὸν περιφρονοῦσε, δηλαδὴ τὸν φοβόταν πιὸ πολὺ ἀπ' ὅτι φοβόταν ἢ περιφρονοῦσε τὸν κεφαλαιοκράτη. Ἰσως εἶχε δίκιο ὁ Μάρκ, ὅπως εἶχε δίκιο καὶ ὁ Χίτλερ ὅταν ἀγνοοῦσε τὸν Ἰησοῦν ἢ χτυποῦσε τὴν ἐνεργὸ διάδοση τῆς διδασκαλίας του. Πῶς μποροῦσε ν' ὀναπτυχθεῖ ἔνα κίνημα μεγάλης καὶ παγκόσμιας ἀνατροπῆς, ὃν δὲν εἶχε ἀνατραπεῖ πρὶν ἀπ' ὅλα ἡ συνείδηση τοῦ ἄνθρωπου; Μόνο στὶς ὁρες τῶν πολὺ μεγάλων θυσιῶν ποὺ στὸ διάστημα τοῦ δεύτερου παγκόσμιου πολέμου ζήτησε ἡ Σοβιετικὴ «Ἐνωση ἀπὸ τὸ λαό της (ὅχι πιὰ γιὰ τὴν κομμουνιστικὴ ἐπανάσταση, ἀλλὰ γιὰ τὴν ἀπόκρουση μιᾶς φοβερῆς ἐπιδρομῆς), ἀναγκάσθηκε ὁ Στάλιν — ὁ ἰσχυρότερος καὶ πιὸ μονοκόμματος ἡγέτης στὸν αἰώνα μας — νὰ θυμηθεῖ τὸν Χριστιανισμὸ καί, ξεχνώντας τοὺς ὄρισμοὺς τῆς θρησκείας ποὺ

είχαν μπει στὰ κομμουνιστικὰ λεξικὰ καὶ ιδεολογικὰ ἀλφαριθμητά-
ρια — δέχθηκε νὰ υποστηρίξει ἡ νὰ ἀνεχθεῖ πάλι τὴ θρησκεία
καὶ τὴν ἐκκλησία. Πρέπει, τάχα, νὰ χαρακτηρίσουμε τὸ γεγονός
αὐτὸ στὰ μιὰν ἥττα τοῦ κομμουνισμοῦ; Κι' ἀν ὀκόμα ἐπήγασε ἀπὸ
σκοπιμότητα κ' ἥταν μιὰ συνθηκολόγηση βασισμένη σὲ ἀπλὴ τα-
κτική, ἥταν ὡς ἔνα σημεῖο μιὰ ἥττα. Δὲν ἥταν συνθηκολόγηση τῆς
Μόσχας μ' ἔνων ἀντίπαλον ἢ τέτοια συνθηκολόγηση δὲ σημαίνει
πάντοτε μιὰν ἥττα. Ἡταν ύποχώρηση ἀπέναντι τῆς ψυχῆς τῶν
ἴδιων τῶν κομμουνιστικῶν μαζῶν στὴ Ρωσία, κ' ἔτσι μιὰ θετικὴ
ἀναγνώριση ὅτι κι' αὐτὸς ὁ κομμουνιστής — ἔστω, ὁ ἀνίδεος καὶ
ἀπλοϊκὸς — ἔχει ὀνάγκη, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κομμουνισμό, σὲ ὕρες
μεγάλων δοκιμασιῶν καὶ θυσιῶν, κι' ἀπὸ κάτι ὄλλο. Καί, μάλι-
στα, ὅχι μόνον ἀπὸ ὅτι δήποτε ὄλλο, ἀλλὰ εἰδικὰ ἀπὸ ἔνα πο-
σοστὸ μεταφυσικῆς ἑλπίδας, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ στοιχεῖο ἐκεῖνο ποὺ
ἡ δογματικὴ καὶ ἀπόλυτη ἀρνησή του — ἡ σαρκαστικὴ ἀπό-
κρουστάλλωση τοῦ Μαρξισμοῦ καὶ τοῦ κομμουνιστικοῦ ὄλοκληρω-
τισμοῦ. Ἡ ἥττα ποὺ σήμανε γιὰ τὸν κομμουνισμὸ ἡ ἀναγνώριση
τῆς θρησκείας, ὅσο κι' ἀν δὲν ἔχει ὀκόμα συνέπειες ιστορικές,
εἶναι ἔνα φωτεινὸ σημεῖο μέσ' στὸν ίδιο τὸν κομμουνιστικὸ κό-
σμο. Τίποτα δὲ θάναι πιὸ εὐχάριστο γιὰ τὸν κόσμο παρὰ νὰ
ἥττηθεῖ ὁ κομμουνισμὸς ἀπὸ τὸν ίδιο τὸν ἑαυτό του. Ἡ τέτοια
ἥττα — ἡ καὶ ὅποιαδήποτε ἥττα τοῦ κομμουνισμοῦ — δὲ θὰ ση-
μάνει, βέβαια, καὶ νίκη τῶν ἀντιπάλων του. "Αν ὁ δυτικὸς κό-
σμος διατηρεῖ τὴν ἐπίφαση τῆς ἡθικῆς καὶ πολιτικῆς ἐλευθερίας,
αὐτὸ δὲ σημαίνει διόλου ὅτι δὲν ἔχει κι' αὐτὸς ἀδειάσει ὡς συνεί-
δηση καὶ ὡς ψυχή. Πρέπει κι' αὐτὸς ὁ κόσμος — ὁ δυτικὸς — νὰ
ἥττηθεῖ (ὅχι ἀπὸ τὸν κομμουνισμό, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν ίδιο τὸν ἑαυτό
του) γιὰ ω' ἀναλάβει καὶ νὰ σωθεῖ. "Υστερ' ἀπὸ τόσες μεγάλες
νίκεις στὴν ιστορία χρειάζονται τώρα καὶ μερικὲς μεγάλες ἥττες.

"Ας ἔξηγήσω τὴ σκέψη μου περισσότερο. 'Ο δυτικὸς κόσμος,
ποὺ ύφισταται μιὰ μεγάλη ἐπιδρομὴ καὶ πολιορκεῖται, ἀμύνεται.
'Αλλὰ κι' αὐτοὶ ποὺ ἀμύνονται στὶς ἐπάλξεις τοῦ δυτικοῦ κό-
σμου δὲν πιστεύουν, τουλάχιστον οἱ πιὸ πολλοί, στὸν ἑαυτό τους,
δὲ γνωρίζουν τὸ νόημα τῶν ἐπάλξεων ποὺ ύπερασπίζονται. Δεί-
χνουν συχνὰ γενναιότητα καὶ αὐτοθυσία. Μήπως, ὅμως, δὲν τὴ
δείχνουν, σὲ βαθμὸ τουλάχιστον ἀνάλογο, καὶ οἱ κομμουνιστές;
Μήπως δὲν είχαν δείξει γενναιότητα καὶ αὐτοθυσία καὶ οἱ ἔθνι-

κοσοσιαλιστὲς ἢ γενικώτερα καὶ ἔκεινοι οἱ Γερμανοὶ στρατιῶτες ποὺ δὲν πίστευαν κὰν τὸν Χίτλερ; Τὴ στιγμιαία γενναιότητα καὶ αύτοθυσία, σὲ ὡρα πολέμου ἢ διωγμῶν, δὲ μποροῦμε νὰ τὴ θεωρήσουμε ὡς κριτήριο γιὰ τὴν ὑπαρξη ἐνὸς βαθύτερου ἥθικοῦ καί, μάλιστα, μεταφυσικοῦ νοήματος μέσ' στὴ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων. Οἱ γενναιότητες αὐτές, οἱ στιγμιαίες, εἶναι τὰ πυροτεχνήματα τῆς ἴστορίας. Δὲν πρέπει νὰ μᾶς παραπλανοῦν καὶ νὰ μᾶς παρασύρουν στὴ σκέψη ὅτι, μ' αὐτές, ἔξασφαλίζει ἡ ἴστορία τὸ μέλλον τῆς. Οἱ τάφοι τῶν γενναίων δὲν εἶναι πάντοτε μνημεῖα· μπορεῖ νάναι μόνο σκοτεινὲς ρωγμὲς σὲ μιὰ γῆ ποὺ σείεται. "Οσοι ὑπερασπίζονται τὶς ἐπάλξεις τοῦ δυτικοῦ κόσμου ἔχουν συνειδήσεις ποὺ σείονται. "Ἐλειψε τὸ βάρος ποὺ θὰ ἔξασφαλίζε τὴ σταθερότητά τους. "Ἐλειψε ἡ πίστη. Καὶ δὲν ἔλειψε μόνον ἡ μεταφυσικὴ πίστη, ἀλλὰ ἔλειψε καὶ ἡ ἐγκόσμια αἰσιοδοξία, ἡ πίστη σὲ σκοποὺς ἐγκόσμιους, σκοποὺς κοινοὺς καὶ μεγάλους. Γι' αὐτὸ πρέπει νὰ ἡττηθεῖ κ' ἡ δική τους ἀδειανὴ συνείδηση· πρέπει νὰ τὴ νικῆσει ὁ ἕδιος ὁ ἀνθρωπὸς ποὺ ἡ συνείδησή του ἔχει ἀδειάσει· πρέπει ὁ ἀνθρωπὸς ποὺ λέει πὼς ἀνήκει στὸ δυτικὸ κόσμο, στὸν ἑλληνοχριστιανικὸ πολιτισμό, νὰ ὑπερνικήσει τὸ σημερινὸν ἔαυτό του. Θάταν πολὺ εὔκολο τὸ πρόβλημα τῆς ἴστορίας, ἂν θὰ μποροῦσε νὰ λυθεῖ μὲ τὴν ἔξωτερικὴ ἥττα τοῦ ἐνὸς ἀπὸ τοὺς δυὸ κόσμους καὶ τὴν αὐτόματη νίκη τοῦ ἄλλου. Ἡ τέτοια λύση θὰ μποροῦσε, βέβαια, νὰ τακτοποιήσει πολλὲς ἀνωμαλίες ποὺ ὑπάρχουν στὴν ἐπιφάνεια τῆς ἴστορίας, ὀργανώνοντας ὡς ἔνα σημεῖο τεχνικὰ τὸν ἐνιαῖο ἴστορικὸ χῶρο τῆς γῆς, δὲ θὰ σήμαινε ὅμως καὶ τὴν ἀναγέννηση τῶν συνειδήσεων καὶ τὴν ἔξόρμηση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς ἔνα νέο μέλλον. Ἔκτὸς ἀπὸ τὶς ἔξωτερικὲς πληγὲς ικαὶ καταστροφές, ποὺ κανένας δὲν ξέρει πόσο μεγάλες θὰ ἥταν, τὸ κενὸ τῆς ψυχῆς καὶ τὸ ἄσκοπο τῆς ζωῆς (ποὺ αὐτὰ τὰ δυὸ δὲ θὰ τὰ ἐπηρέαζε ικαμιὰ ἔξωτερικὴ νίκη) θὰ ἥταν ἀρκετὰ γιὰ ν' ἀφίσουν τὸ μεγάλο πρόβλημα τῆς ἐποχῆς μας ἀνοιχτὸ καὶ ὄλυτο.

"Ο ἀνθρωπὸς τῆς ἐποχῆς μας δὲ θὰ νικῆσει μὲ καμιὰν ἔξωτερικὴ νίκη. Ἡ ἥττα κανενὸς ἀντιπάλου του δὲ μπορεῖ νὰ σημάνει νίκη δική του. "Ο ἀνθρωπὸς τῆς ἐποχῆς μας πρέπει νὰ ξαναπιστέψει. Πρέπει νὰ ἡττηθεῖ, νικῶντας τὸν ἔαυτό του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ

*Η πίστη

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΘΥΡΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

HΠΙΣΤΗ χτυπάει τὴν πόρτα τῆς ψυχῆς μας. Κουφαθήκαμε ἀπὸ τὸν πολὺ θόρυβο τῆς σύγχρονης ζωῆς καὶ γι' αὐτὸν δὲν ἀκοῦμε τὸ χτύπο. Εἶναι εὔκολο, πολὺ εὔκολο, ν' ἀκούσουμε τὸ χτύπο, δὲν θελήσουμε νὰ τὸν ἀκούσουμε. Δὲ φταίει ἡ γνώση, δὲν ἔφυγε ἀπὸ τὴν ψυχή μας ἡ πίστη. Φταίει μονάχα ἡ ἀδύνατη θέλησή μας.

Μέσα στὸ φοβερώτερο βιβλίο τῶν αἰώνων ὑπάρχουν μερικὲς λέξεις ποὺ εἶναι ἀπὸ τὶς πιὸ ἀπαλὲς καὶ πιὸ τρυφερές. Ἡ «Ἀποκόλυψις» εἶναι τὸ βιβλίο αὐτό, καὶ ὁ Ἱωάννης μεταφέρει στοὺς ἀνθρώπους τοὺς ἀκόλουθους τρυφεροὺς λόγους τοῦ υἱοῦ τοῦ Θεοῦ:

«'Ιδοὺ ἔστηκα ἐπὶ τὴν θύραν καὶ κρούω· ἔάν τις ἀκούσῃ τῆς φωνῆς μου καὶ ἀνοίξῃ τὴν θύραν, εἰσελεύσομαι πρὸς αὐτὸν καὶ δειπνήσω μετ' αὐτοῦ καὶ αὐτὸς μετ' ἐμοῦ».

Γιατὶ δὲν ἀνοίγουμε τὴν θύρα; Τὴν ικρούει δὲν Ἱησοῦς. "Αν τὴν ἀνοίξουμε, θὰ μπεῖ δὲν Ἱησοῦς καὶ θὰ δειπνήσει μαζί μας.

2.— Τὸ ὅτι δὲ φταίει ἡ γνώση, δὲν δὲν ἀκοῦμε τὸ χτύπο στὴν πόρτα τῆς ψυχῆς μας, αὐτὸ προσπάθησα νὰ τὸ δείξω στὸ τέταρτο κεφάλαιο. Μὲ τὰ μεγάλα, μάλιστα, βήματα ποὺ ἔκαμε στὶς μέρες μας, ἡ γνώση ἐπισημαίνει ἀκόμα περισσότερο τὸ μεγάλο καὶ ἀπόλυτο ὅγνωστο. "Αν ὑπάρχουν ἀκραῖα προβλήματα γιὰ τὴ γνώση — προβλήματα ἀκραῖα ποὺ δὲ μπορεῖ ποτὲ νὰ λυθοῦν —, δὲν ἔχουμε κανένα δικαίωμα νὰ παραδεχθοῦμε ὅτι τὰ ἀκραῖα καὶ ὄλυτα αὐτὰ προβλήματα εἶναι ἀκραῖα καὶ ὄλυτα μέσα στὸ ἴδιο.

τὸ σύμπαν ἡ μέσα στὸ πνεῦμα τοῦ σύμπαντος. Καὶ ἀφοῦ δὲν ἔχουμε τὸ δικαίωμα αὐτό, ἔχουμε τὴν ὑποχρέωση νὰ προχωρήσουμε στὴ σφαῖρα τῶν ἀκραίων προβλημάτων μὲ τὴν πίστη, μὲ τὴ μεταφυσικὴ δύναμη ποὺ ὑπάρχει μέσα μας. Ἀδυναμία δὲν εἶναι ἡ πίστη· ἀδυναμία εἶναι ἡ ἀπουσία της.

Καὶ στὰ κεφάλαια γιὰ τὸ θάνατο καὶ γιὰ τὸν πόνο (στὸ πέμπτο καὶ στὸ ἕβδομο) προσπάθησα νὰ καθορίσω κάπιας πιὸ πολὺ τὸ χώρα καὶ τὰ μέσα ποὺ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιήσει ἡ πίστη στὴ συνείδηση κ' ἐκείνου ἀκόμα ποὺ θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του «μορφωμένο» καὶ «φωτισμένο». Ὁ μεγάλος χώρος εἶναι ὁ θάνατος· καὶ τὸ μεγάλο μέσο εἶναι ὁ πόνος. Συνάρτηση τοῦ θανάτου καὶ τοῦ πόνου εἶναι ἡ ἀγάπη. «Οποιος πονᾷ εἴη πεθαίνει, θέλει ν' ἀγαπᾷει εἴη θέλει, τουλάχιστον, ν' ἀγαπιέται. «Οποιος ζεῖ πάντοτε — κι' ὅταν ἀκόμα δὲν πονᾷ εἴη δὲν εἶν' ἐτοιμοθάνατος — σὰ νάταν ἐτοιμοθάνατος εἴη σὰ νὰ πονοῦσε, ἔχει μεγάλες πιθανότητες νὰ εἶν' ἐνάρετος. «Ετσι, στὸ βάθος, μόνον εἴη πίστη μπορεῖ νὰ γίνει ἡ πηγὴ τῆς ἀρετῆς. Τὸ δτὶ, στὴν ίστορία, προβάλλουν καὶ ἐνάρετοι ποὺ εἶναι ἄπιστοι καὶ ἀθρησκοι, αὐτὸ δὲν κλονίζει τὴν ἀλήθεια ποὺ εἶπα. Οἱ ἀνθρώποι αὐτοί, χωρὶς νὰ τὸ ξέρουν, ἀντλοῦν τὴν ἀρετή τους ἀπὸ κάπια πίστη στὰ βάθη τῶν αἰώνων ποὺ προηγήθηκαν. Ἡ γενεαλογία τῆς ἀρετῆς μᾶς ὑποχρεώνει ν' ἀνακαλύπτουμε πάντοῦ τὴν πίστη.

«Ο Χριστιανισμὸς εἶναι ὁ μεγαλύτερος ὁδηγὸς τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν πόνο, πρὸς τὴν ἀγάπη, πρὸς τὸ θάνατο, πρὸς τὴ ζωὴ. Ἡ «Ἀποκόλυψις» ἔχει δυὸ στροφὲς λόγου ποὺ εἶναι σημαντικὲς καὶ συγκλονιστικές: ὁ 'Ιησοῦς εἶν' ἐκεῖνος «ὅς ἐγένετο νεκρὸς καὶ ἔζησεν»· κ' ἐσὺ ποὺ τὰ ἔργα σου εἶναι κακὰ «ὄνομα ἔχεις ὅτι ζῆς, καὶ νεκρὸς εἶ». Στὴν ἀληθινὴ ζωὴ — εἴτε πρίν, εἴτε ὕστερ' ἀπὸ τὸ θάνατο — δὲν ὁδηγοῦν παρὰ μόνον ὁ πόνος καὶ ἡ ἀγάπη. «Ἐπάνω σ' αὐτὰ τὰ δυὸ ἀτράνταχται θεμέλια — ἀτράνταχτος εἶναι κι' ὁ πόνος στὸν κόσμο, ἀτράνταχτη εἶναι κ' ἡ ἀγάπη — στηρίζεται, ὡς τώρα, ἡ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων, στηρίζεται ἡ ίστορία τοῦ κόσμου. Τοὺς χίλιους κακοὺς καὶ ἀναίσθητους τοὺς ἔσωσε ὡς τώρα πάντοτε, σώζοντας ἔτσι τὴ ζωὴ καὶ τὴν ίστορία, ὁ ἐνας (ὄνομαστὸς ἡ ὀνώνυμος) ποὺ πονοῦσε καὶ ἀγαποῦσε. Ὁ ἐνας ποὺ πίστευε. Γιατὶ ὅποιος πονᾷ καὶ ἀγαπᾷ, πιστεύει. Καὶ στὸ μέλλον — ὅποιαδήποτε κι' ἀν εἶναι τὰ φοβερὰ γεγονότα ποὺ ἔρχονται — τὴ ζωὴ καὶ τὴν ίστορία θὰ τὴ σώσει ὁ

ένας μέσ' στοὺς χίλιους ποὺ θὰ πονάει καὶ θ' ἀγαπάει. 'Υπάρχουν, δῆμως, τάχα ἐκεῖνοι ποὺ ὁ καθένας τους — ως ἔνας μέσ' στοὺς χίλιους — θὰ ἔχει τὴ δύναμη νάναι ἀληθινὸς Χριστιανός, νὰ κάνει τὸν πόνο του ἀγάπη, νὰ ζεῖ τὸν πόνο του καὶ τὴν ἀγάπη του ως πίστη, νὰ ἐπηρεάζει τὸ περιβάλλον του ὅχι μόνο μὲ τὰ λόγια, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ παράδειγμά του, νάχει μπροστὰ στὰ μάτια του ἀνθιάκοπα ὅχι μόνο τὸν Ἰησοῦν ως σύμβολο, ἀλλὰ τὸν κάθε ἄνθρωπον ως πραγματικότητα; 'Υπάρχουν, τάχα, ἐκεῖνοι ποὺ ὁ καθένας τους — ως ἔνας μέσ' στοὺς χίλιους ἢ μέσ' στοὺς δέκα χιλιάδες ἢ, ἔστω, μέσ' στοὺς ἑκατὸ χιλιάδες — θ' ὅποφασίσει καὶ θὰ μπορέσει νὰ γίνει ἀληθινὸς ὁδηγὸς συνειδήσεων, ν' ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ κάθε προσωπικὸ συμφέρον (ἢ, ἔστω, ἀπὸ τὰ συμφέροντα ἐκεῖνα ποὺ τυφλώνουν) καὶ ν' ἀτενίσει τὸν ιόσμο ἀπὸ τὴ σκοπιὰ ἐκείνη πού, ὅπως λέει ὁ Ἐδουάρδος Λώρενς στὸ ἔργο του «Οἱ ἑφτὰ στύλοι τῆς σοφίας», εἶναι ἡ ὑψηλότερη στὸν κόσμο, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ Σταυρό;

3.— Τοὺς ὁδηγοὺς αὐτοὺς τῶν συνειδήσεων ποὺ θάταν οἱ ἴδιοι παιραδείγματα, θὰ ἔπειτε νὰ τοὺς δώσει προπάντων ἡ ἐκκλησία, νὰ τοὺς δώσουν οἱ χριστιανικὲς γενικὰ ἐκκλησίες. Δυστυχῶς, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς λειτουργοὺς τῶν ἐκκλησιῶν ἔχουν ικάνει τὸν Χριστιανισμὸ ἐπάγγελμα καὶ δὲν τὸν ἀσκοῦν ως ἔργο. Τὸ πρόγμα εἶναι σχεδὸν φυσικό, γιατὶ κι' αὐτοὶ ζοῦν ὅπως δῆλοι οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι, πιέζονται ἀπὸ ἀνάγκες καὶ συμφέροντα, συμμερίζονται καὶ γενικώτερα τὶς μορφὲς ζωῆς ἢ τὰ κενὰ τῆς ζωῆς τῆς κάθε ἐποχῆς. Δὲ μπορῶ νὰ γίνω αὐστηρός, ὅπως ὁ Κίρκεγκαρ्ट παὺ ὅπου δὲν ἔβλεπε μάρτυρες δὲν ἔβλεπε ἀληθινοὺς Χριστιανούς, καὶ κατηγόρησε ὅλες τὶς ἐκκλησίες ὅτι ἔγιναν πολὺ ἐγκόσμιες καὶ ὅτι τοὺς ἔλειψε ὁ ἡρωϊσμός. 'Ο ἐπίσκοπος Μποσσύ, γράφοντας τὸν πανηγυρικὸ του λόγο γιὰ τὸν ἀπόστολο Παῦλο, ἔξαίρει ἴδιαίτερα τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ μεγάλος νομοθέτης καὶ πολιτικὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐνῶ θὰ μποροῦσε νὰ συντηρεῖται μὲ τὴ βοήθεια τῶν πιστῶν, ἀσκοῦσε τὸ ἡρωϊκό του ἔργο δουλεύοντας ταυτόχρονα μὲ τὰ ἴδια του χέρια γιὰς νὰ βγάζει τὸ ψωμί του. "Ἐχω, τάχα, τὸ δικαίωμα νὰ πῶ ὅτι ὁ Γάλλος ἐπίσκοπος, ὁ ἔντιμος ἄλλωστε καὶ σοβαρὸς στὸ ἥθος του, ἔπειτε νὰ κάνει τὸ ἴδιο καὶ νὰ μὴ δέχεται νὰ ἀντλεῖ οἰκογομικὰ ὡφελήματα ἀπὸ τὴν ἐκκλησία ἢ ἀπὸ τὸ βασιλέα τῆς Γαλλίας; Θάταν πολὺ δραῖο, βέβαια, ὃν ἔκανε κι' ὁ Μποσσύ ὅτι εἶχε κάμει ὁ ἀπό-

στολος Παύλος. ‘Ωστόσο, δὲν ἔχω τὸ δικαίωμα νὰ τὸν κατηγορήσω ποὺ δὲν τὸ ἔκανε, καὶ νὰ ἴσχυρισθῶ ὅτι δὲν ἐπρεπε νὰ ὑμνήσει μιὰν ἀρετὴ τοῦ Παύλου ποὺ ὁ ἕδιος δὲ μποροῦσε νὰ συμμερισθεῖ. Θὰ ὑμνοῦμε καὶ τὶς ἀρετὲς ποὺ δὲ μποροῦμε νὰ τὶς ἀσκήσουμε οἱ ἕδιοι· κ’ ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ τὶς ὑμνοῦμε, ἀρκεῖ νὰ προσπαθοῦμε ἀληθινά, σὲ χαμηλότερα ἔστω ἐπίπεδα, νὰ ἐμπνευσθοῦμε ἀπὸ τοὺς ἡρωες καὶ τοὺς μάρτυρες ποὺ κατάφεραν νὰ τὶς ἀσκήσουν.

Ἐνῶ, ὅμως, ἡ πρόθεσή μου δὲν εἶναι τόσο αὐστηρή, ὅσο ἥταν ἡ πρόθεση τοῦ Κίρκεγκαρτ, ἔχω ὑποχρέωση νὰ σταθῶ στὸ πρόβλημα ποὺ ἐμφανίζει ὁ ὑπερβολικὰ ἐγκόσμιος χαρακτήρας τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν πιὸ πολλῶν ἐκκλησιαστικῶν λειτουργῶν στὴν ἐποχή μας. Σὲ μιὰν ἐποχή, ὅπως ἡ σημερινή, ποὺ στοὺς κόλπους της εἶναι ὅλα κρίσιμα καὶ ἀπειλητικὰ — κρισιμώτερα καὶ ἀπειλητικώτερα ἀπὸ κάθε κρίση καὶ ἀπειλὴ ποὺ γνώρισε ἡ ἱστορία ὡς τὰ τώρα —, οἱ ἐκκλησίες καὶ οἱ ἡγετικοὶ λειτουργοί τους πρέπει ν’ ἀντιληφθοῦν ὅτι τὸ βάρος τῆς εὐθύνης τους εἶναι τουλάχιστον ἀνάλογο μ’ ἐκεῖνο ποὺ σήκωσαν ἐπάνω τους ἄλλοτε οἱ ἡρωες, οἱ μάρτυρες τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἀφοῦ συλλάβουν τὸ μεγάλο καὶ φοβερὸ κενὸ μέσ’ στὴ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς μας, πρέπει νὰ ἐπιχειρήσουν νὰ τὸ ἔξουδετερώσουν ὅχι μόνο μὲ τὴ διδασκαλία τους, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ παράδειγμά τους. Καὶ ἡ διδασκαλία πρέπει ν’ ἀνταποκριθεῖ στὸ πραγματικὸ νόημα τοῦ φοβεροῦ κενοῦ, προχωρώντας ἀπὸ τὰ σύμβολα καὶ τὰ δόγματα στὴν οὐσιαστικὴ ἐνατένιση τῶν προβλημάτων τοῦ πόνου, τῆς ἀγάπης, τῆς ἀρετῆς καὶ τοῦ θανάτου, ἀλλὰ καὶ τὸ παράδειγμα τῶν διδασκάλων τοῦ πόνου καὶ τοῦ θανάτου πρέπει νὰ γίνει κάπως ἀνάλογο μὲ τὸ ὕψιος τοῦ ἵπόνου καὶ τὸ βάθος τοῦ θανάτου. “Ἄν δὲν ἐπιχειρήσουν μιὰ τέτοια ἡρωϊκὴ ἔξορμηση οἱ ἡγέτες τῶν ἐκκλησιῶν — καὶ δὲν ἔλειψαν, βέβαια, οἱ λίγοι ἐκείνοι ποὺ στὰ τελευταῖα χρόνια ἔκαμαν τὰ πρῶτα βήματα —, τότε ἡ ἀποστολὴ τους στὴν ἐποχή μας θὰ ἔχει ἀποτύχει καὶ ἡ ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ θὰ κινδυνεύσει νὰ χαθεῖ. Οἱ χριστιανικὲς ἐκκλησίες, ὀφότου ἐδραιώθηκαν ὡς θεσμοὶ ἐγκόσμιοι, δὲν ἥταν ποτὲ σὲ μεγάλο βαθμὸ χριστιανικές. Τὴν ὡρα τούτη, ὅμως, πρέπει νὰ γίνουν, ἀν θέλουμ πραγματικὰ νὰ διασωθοῦν. Θὰ διασώθουν, ἄλλωστε, σώζοντας τοὺς ἀνθρώπους ποὺ κινδυνεύουν.” Αν

χαθοῦν οἱ ἄνθρωποι ώς συνειδήσεις, θὰ χαθοῦν κι' αὐτές. Τί νόημα θὰ εἶχε ἡ ἐκκλησία χωρὶς ἀληθινοὺς ἀνθρώπους;

4.—Τὸ χρέος, ὅμως, νὰ ξεπεράσουν κάπως ώς ἄνθρωπο: τὸν ἔαυτό τους, δὲν εἶναι μόνο χρέος τῶν ἐκκλησιαστικῶν λειτουργῶν· εἶναι, στὴν ἐποχή μας, χρέος καὶ ὅλων ἐκείνων πού ἔχουν κάποιαν εὐθύνη ἡγεσίας σὲ ὅποιοδήποτε τομέα τῆς ζωῆς. "Ἄν γικρεμιστεῖ ὁ ἄνθρωπος μέσ' στὸ κενὸ τῆς ψυχῆς του, δὲ θα μποροῦν νὰ ισχυρισθοῦν ὅτι περίμεναν νὰ τὸν συγκρατήσει ἀπὸ τὴν πτώση του ἡ ἐκκλησία. Γιατὶ θάναι, τάχα, ὑπεύθυνη μονάχα ἡ ἐκκλησία ποὺ τόσο πολὺ τὴν παραμέλησαν ἢ καὶ τὴν ἀγνόησαν τὰ κράτη, τὰ πολιτικὰ ικόμματα, οἱ ἀκαδημίες καὶ ὅλοι οἱ ὄργανισμοὶ τῆς σύγχρονης κοινωνίας;

‘Η τύχη τοῦ ἀνθρώπου στὸν κόσμο συνδέεται μὲ τὴν εὐθύνη τοῦ κάθε ἀνθρώπου καί, εἰδικώτερα, μὲ τὴν εὐθύνη ἐκείνων ποὺ τολμοῦν νὰ λένε ὅτι «ἡγοῦνται». 'Ο 'Ιησοῦς δὲν εἶχε τολμήσει νὰ πεῖ ὅτι εἶναι ἡγέτης. «'Η βασιλεία ἡ ἐμὴ οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ κόσμου τούτου· εἰ ἐκ τοῦ κόσμου τούτου ἦν ἡ βασιλεία ἡ ἐμὴ, οἱ ὑπηρέται ἀν οἱ ἐμοὶ ἡγωνίζοντο, ἵνα μὴ παραδοθῶ τοῖς 'Ιουδαίοις». Χωρὶς νὰ τολμήσει ὁ 'Ιησοῦς νὰ πεῖ ὅτι εἶναι ἐγκόσμιος ἡγέτης, ἔγινε ἐγκόσμιος μάρτυς τῆς ἀλήθειας, μὲ τοὺς λόγους του καὶ μὲ τὶς πράξεις του. "Οοι τολμοῦν νὰ λένε ὅτι «ἡγοῦνται», δσοι ἔχουν «ἀπηρέτες» ποὺ εἶναι ταγμένοι νὰ τοὺς προστατεύσουν ἀπὸ τοὺς «'Ιουδαίους», δὲν ἔχουν, τάχα, τὴν ὑποχρέωση νὰ γίνουν κι' αὐτοί, ὃς ἔνα σημεῖο, ὑπεύθυνοι γιὰ τὴν ἀλήθεια, νὰ καταθέσουν ἔμπρακτα τὴν μαρτυρία τους γιὰ τὴν ἀλήθεια; Κιαμὶὸ προηγούμενη ἐποχὴ δὲν εἶχε παρουσιάσει τὸν πληθωρισμὸ τῶν «ἡγετῶν» ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ἐποχή μας. 'Αμέτρητοι ἄνθρωποι «ἡγοῦνται», ἀσκοῦν σὲ κάποιον ἀπὸ τοὺς τομεῖς τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς ἡγετικὰ καθήκοντα ἢ μᾶλλον δικαιώματα. Σὰν ὄχλος προβάλλουν στὶς μέρες μας οἱ ἡγέτες. Κάθε δεύτερος ἄνθρωπος ἔχει τὴν ἀξίωση νὰ εἶναι ἡγέτης ἢ καὶ ἐπιβάλλεται συμβατικὰ ώς ἡγέτης. Εἶναι ἀσύλληπτος ὁ καταμερισμὸς τῶν εὐθυνῶν, ὁ κατακερματισμὸς τῆς ἡγεσίας στὴν ἐποχή μας. Καὶ τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι μειώθηκε — σὲ κάμποσες μᾶλιστα περιπτώσεις μηδενίσθηκε — τὸ αἴσθημα τῆς εὐθύνης. Κ' ἐνῶ μειώθηκε τὸ αἴσθημα τῆς εὐθύνης, αύξήθηκε καταπληκτικὰ τὸ βάρος της, τὸ χρέος. 'Η ἐποχή μας ζητάει ὅτι καμιὰ προηγούμενη ἐποχὴ δὲ ζήτησε ἀπὸ τοὺς «ἄρχοντες». Καὶ

«άρχοντες», ούσιαστικά, δὲν ύπάρχουν ἢ εἶναι ἐλάχιστοι. Ἰσως, οἱ καλύτεροι βρίσκονται ἀνάμεσα στοὺς «ἀρχομένους», σ' ἐκείνους ποὺ δὲν ἥγοῦνται καὶ ποὺ ἔχουν παραγκωνισθεῖ.

5.—‘Η ἐποχή μας ζητάει πίστη. Τὴν ζητάει πραγματικὰ ἢ μήπως μονάχα νομίζω ὅτι τὴν ζητάει;

‘Η ἐποχὴ δὲ ζητάει, βέβαια, τίποτα. Ἀλλὰ ἐπειδὴ τῆς λείπει ἡ πίστη, γι' αὐτὸν κάνω τὴν ὑπόθεση ὅτι ζητάει δ, τι τῆς λείπει. ‘Οταν μᾶς λείπει ὁ Ὁπνος, ζητάμε νὰ ικομηθοῦμε. ‘Η πίστη, δημος, εἶναι ἐγρήγορση· εἶναι ἡ πιὸ ἔντονη καὶ πιὸ μεγάλη ἐγρήγορση τῆς ψυχῆς. Μᾶς λείπει, τόχα, ἡ κατάσταση ποὺ λέγεται ἐγρήγορση μ' ἔνα αἴσθημα ἔξισου κυριαρχικό, ὅπως εἶναι ἡ νύστα ποὺ αἰσθανόμαστε ὅταν μᾶς λείπει ὁ Ὁπνος; Δυστυχῶς, ὅχι. Κι' δημος κάνω τὴν ὑπόθεση — αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκη νὰ τὴν κάγω — ὅτι ἡ ἐποχή μας ζητάει ἐκεῖνο ποὺ τῆς λείπει. Χωρὶς νὰ αἰσθάνεται ἡ ἴδια ἡ ἐποχή μας τί τῆς λείπει, τὸ αἰσθάνομαι ἐγὼ γιὰ λιγαριασμό της. ‘Ετσι δικαιολογῶ κάπως καὶ τὴν παρουσία μου μέσα της. Τὴν δικαιολογῶ, βέβαια, πολὺ λιγώτερο ὅπ' ὅτι δικαιολογοῦν τὴ δική τους παρουσία οἱ περισσότεροι ὄνθρωποι. Ἰσως ἔχουν δίκιο οἱ περισσότεροι, γιὰ τὸν ἐαυτό τους· ὀστόσο, ἔχω κ' ἐγὼ κάποιο δίκιο, γιὰ τὸν ἐαυτό μου.

‘Η πίστη ποὺ ἡ ἐποχή μας ζητάει (ἢ ποὺ νομίζω ὅτι τὴ χρειάζεται) εἶναι μπροστά μας. Μήπως κατάφερε ἡ γνώση νὰ καταργήσει τὸ θάνατο — ἢ, ἔστω, νὰ ἔξερευνήσει τὸ χῶρο του — γιὰ νὰ μπορῶ νὰ πῶ ὅτι δὲ χρειαζόμαστε τὴν πίστη; «Θάνατός ἐστιν ὁκόσια ἐγερθέντες ὁρέομεν», πρέπει νὰ ἔξακολουθοῦμε νὰ λέμε καὶ σήμερα, ὅπως ἔλεγε ὁ ‘Ηρόκλειτος στὴ στροφὴ τοῦ κ' πρὸς τὸν Ε' αἰώνα π. Χ. Μήπως κατάφερε ἡ ἐπιστήμη νὰ καταργήσει τὸν πόνο — ἢ, ἔστω, νὰ συλλάβει τὸ νόημά του — γιὰ νὰ μπορῶ νὰ πῶ ὅτι δὲ χρειαζόμαστε τὴν πίστη; Μ' ὅλα τ' ἀνασθητικὰ ποὺ ἔχει ἐφεύρει ἡ ἐποχή μας, ὁ πόνος ύπάρχει καὶ μένει κυριαρχος. Εἶναι ἀδύνατο ν' ἀφομοιώσουμε τὸν πόνο ἢ τὸ θάνατο χωρὶς τὴν πίστη. Σὲ τί, δημος, πρέπει νὰ πιστεύουμε; Ποιὰ εἶναι, τόχα, ἡ πίστη ἡ ἀληθινή; Εἶναι, τόχα, «πίστη» ἡ κάθε μεταφυσικὴ τάση τῆς ψυχῆς; Δὲν ύπάρχει πίστη ἀληθινὴ καὶ πίστη φεύτικη; Ποιὸ εἶναι, τόχα, τὸ κριτήριο ποὺ μᾶς κάνει νὰ διακρίνουμε τὴν ἀληθινὴ ὅπὸ τὴν φεύτικη πίστη;

‘Ο ‘Ονορὲ ντὲ Μπαλζάκ, στὸ διήγημά του «Ο ‘Ιησοῦς Χριστὸς στὴ Φλάντρω», μᾶς περιγράφει, βασισμένος σὲ μιὰ πολιά

φλαμανδικὴ παράδοση, ἔναι θαῦμα. Μιὰ βάρκα ποὺ ἔκανε τὴ συγκοινωνία μεταξὺ Μίντελμπουργκ καὶ Ὁστάνδης, δινατράπηκε ὅπὸ τὰ κύματα, καὶ οἱ φτωχοὶ ἐπιβάτες σώθηκαν — ἀκολούθησαν, βαδίζοντας ἐπάνω στὴ θάλασσα, ἔναν ἄγνωστο ταξιδιώτη ποὺ εἶχε μπεῖ τὴν τελευταία στιγμὴ στὴ βάρκα —, ἐνῶ οἱ ὀριστοκράτες καὶ οἱ πλούσιοι, κι' ἀνάμεσά τους μάλιστα κ' ἔνας ἐπίσκοπος, πνίγηκαν. Οἱ φτωχοὶ εἶχαν τὴν πίστη μέσα τους καὶ τόλμησαν ν' ἀκολουθήσουν τὸν ἄγνωστο μὲ τὸ φωτεινὸν πρόσωπο. Ὁ ἄγνωστος τοὺς εἶπε: «Οσοι ἔχουν πίστη θὰ σωθοῦν· ὅς μὲ ἀκολουθήσουν». Τὸν ἀκολούθησαν καὶ σώθηκαν. Ποῦ, τάχα, πῆγαν ἀκολουθῶντας τὸν ἄγνωστο (τὸν Ἰησοῦ); Ἡ παράδοση λέει ὅτι ἐφθασαν στὴν ἀκτὴν τῆς Ὁστάνδης. Καὶ σώθηκαν. Καὶ ἔζησαν. Ἡ παράδοση μᾶς λέει μονάχα αὐτό. Δὲ μπορεῖ, δικαῖος, νὰ ἐφθασαν μόνο στὴν ἀκτὴν τῆς Ὁστάνδης. Δὲ μπορεῖ νὰ σώθηκαν μόνο καὶ μόνο ὅπὸ τὴ θύελλα καὶ τὸ ναυάγιο, καὶ νὰ ἔξασφάλισαν μονάχα τὴν παράταση τῆς ἐπίγειας ζωῆς τους. Ὁ Μπαλζάκ δὲ θέλησε νὰ προχωρήσει πέρ' ἀπὸ τὴν παράδοση. «Οσοι ἀκολούθησαν τὸν ξένο ταξιδιώτη ἐπάνω στὰ ὕδατα, δὲν ἔξασφάλισαν μονάχα τὴν παράταση τῆς ἐπίγειας ζωῆς τους καὶ δὲν ἐφθασαν μόνο στὴν ἀκτὴν τῆς Ὁστάνδης. Τὸ θαῦμα, ποὺ προκαλεῖ ἡ πίστη, δὲν ἔγινειται στὴν ἐπίγεια πραγματοποίηση τοῦ ἀδύνατου. Ἔγκειται σὲ κάτι πολὺ περισσότερο, πολὺ μεγαλύτερο. «Οσοι ἀκολούθησαν τὸν ξένο ταξιδιώτη μπῆκαν, ζώντας, στὴν αἰωνιότητα, καὶ ὄραξαν, χωρὶς κὰν βάρκα (γιατὶ ἡ βάρκα τους εἶχε ἀνατραπεῖ), στὴν ἀκτὴ τοῦ Ἀγγώστου, στὴν ἀκτὴ τοῦ Ἀπείρου. «Ἴδοὺ γὰρ ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἐντὸς ύμῶν ἔστιν». Τί σημαίνουν οἱ λόγοι αὐτοὶ τοῦ Ἰησοῦ; Σημαίνουν κάτι πολὺ ὀπλόκαι μεγάλο. Σημαίνουν — καὶ ὀκριβῶς αὐτὸς εἶναι τὸ θαῦμα — ὅτι ὅποιος πιστεύει ἔχει ἀπὸ σήμερα τὴν αἰωνιότητα μέσα του. Κι' αὐτὸς ὁ Ἀντρὲ Ζίντ, παρ' ὅλη τὴ δυστροπία τοῦ πνεύματός του, ἔρμηνεύει μὲ τὸν ἴδιο τρόπο τοὺς διάφορους ὑπαίνιγμοὺς τοῦ Ἰησοῦ ποὺ συγχωνεύουν τὸ ἐπίγειο παρὸν μὲ τὴν αἰωνιότητα. Παλεύοντας μὲ τὸν ἀμαρτωλὸν καὶ ὀλιγόπιστο ἔαυτό του — κ' ἡ πάλη του ἥταν τίμια καὶ ἡρωϊκὴ — διατυπώνει ὁ Ἀντρὲ Ζίντ τὴν ἔρμηνεία αὐτὴ στὰ σημειώματά του ἔκεινα ποὺ μὲ τὸν τίτλο «*Namquid et tu...?*» ἔχουν ἐνσωματωθεῖ στὸ «*Ημερολόγιο*» του. Κ' ἔνα πνεῦμα ποὺ πλησίασε ἀκόμα περισσότερο τὴν ἀληθεία, ὁ Ἀλφόνσος ντὲ Σατωμπριὰν διατυπώνει τὴν ἴδια ἔρμη-

νεία μὲ τ' ἀκόλουθα σημαντικὰ λόγια ποὺ βρίσκονται στὸ βιβλίο του «Συγγράμματα τῆς ὄλλης ὅχθης»: «Ο Ιησοῦς εἶπε: ἡ βασιλεία ἡ ἐμὴ οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ κόσμου τούτου, καί: ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἐντὸς ὑμῶν ἔστιν. Λοιπόν, ἂν ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ, ποὺ εἶναι ἐντὸς ὑμῶν, δὲν εἶναι ἐκ τοῦ κόσμου τούτου, αὐτὸς θὰ πεῖ ὅτι πραγματικὰ ὑπάρχει ἐντὸς ὑμῶν, ἀπὸ σήμερα, κάποιος ποὺ δὲν εἶναι ἐκ τοῦ κόσμου τούτου». Ποιὸς εἶναι, τάχα, αὐτὸς ὁ κάποιος; **Ἐσὺ ὁ Ἰδιος.**

Ναί, ἐσὺ ὁ Ἰδιος. Ποιὸς εἶσαι ἐσύ; **Ἐσὺ εἶσαι καὶ τοῦτος ἐδῶ, ὁ στιγμιαῖος καὶ ἀνύπαρκτος, ὅλλα καὶ ἐκεῖνος, ὁ αἰώνιος καὶ ὑπαρκτός.** Ο Ράινερ Μαρία Ρίλκε λέει στὸ «Ωρολόγιο» (στὸ πρῶτο βιβλίο, «τὸ βιβλίο τοῦ μοναχικοῦ βίου») μιλώντας στὸ Θεό: «Τὸ ξέρεις, τάχα, ὅτι ἐδῶ καὶ μιὰ στιγμούλα ἡμουν ἀνύπαρκτος; Μοῦ λέες ὅχι. Κ' αἰσθάνομαι, φτάνει νὰ μὴ βιαστῶ, πῶς δὲ μπορῶ ποτὲ νάχω παρέλθει». Ο Ρίλκε τὸ ξέρει καλά, καλύτερα ἀπὸ κάθε ὄλλον: μέσα στὸν ἄνθρωπο ὑπάρχει κάποιος ποὺ δὲν εἶναι ἐκ τοῦ κόσμου τούτου καὶ δὲν παρέρχεται ποτέ. Δὲν παρέρχεται, ἀρκεῖ νὰ μὴ βιαστεῖ. «Αν βιαστεῖς, παρέρχεσαι. Εἶναι, λοιπόν, στὸ χέρι σου νὰ εἶσαι αἰώνιος; Στὸ χέρι σου εἶναι, ναί. Η σύλληψη αὐτὴ τοῦ Ρίλκε εἶναι ἀπὸ τὶς πιὸ θαυμαστές. Εἶναι μιὰ σύλληψη ποὺ δὲ μπορεῖ νὰ συλληφθεῖ. Στὴν ἐπιστολὴ «πρὸς Ρωμαίους» λέει ὁ Παῦλος: «Τῇ γὰρ ἐλπίδι ἐσώθημεν· ἐλπὶς δὲ βλεπομένη οὐκ ἔστιν ἐλπίς· ὃ γὰρ βλέπει τις, τί καὶ ἐλπίζει; Εἰ δὲ δού βλέπομεν ἐλπίζομεν, δι' ὑπομονῆς ἀπεκδεχόμεθα». Η ὑπομονὴ εἶναι ὁ ὄρος τῆς αἰώνιότητας: ἡ βιασύνη σὲ κάνει νάσαι παρελθόν, νάσαι παρελθὸν καὶ δισοζεῖς, νάσαι παρελθὸν καὶ ὅταν ὀκόμα νομίζεις ὅτι ἀνήκεις στὸ παρόν. Η σύλληψη τοῦ Ρίλκε εἶναι ἀνόλογη μὲ τὴ σύλληψη τοῦ Παύλου. **Ἀνόλογη, κι' ὅμως ἀπόλυτα πρωτότυπη.** Οἱ συλλήψεις αὐτές, παράλληλες καὶ ἀπόλυτα πρωτότυπες, ξεπερνοῦν τὰ ὄρια τοῦ νοῦ. Δυὸς - τρεῖς ἄνθρωποι σὲ κάθε αἰώνα ξεπερνοῦν τόσο ἀποφασιστικὰ τὰ ὄρια τοῦ νοῦ. Καὶ λένε δισα ξέρει, χωρὶς νὰ μπορεῖ καὶ νὰ τὰ πεῖ, ὁ **«κάποιος»** ποὺ ὑπάρχει μέσα μας καὶ ποὺ δὲν εἶναι ἐκ τοῦ κόσμου τούτου. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοί, οἱ δυὸς - τρεῖς σὲ κάθε αἰώνα, κάνουν τὴν πίστην, ποὺ μπορεῖ νὰ ὑπάρχει μέσ' στὸν καθένα μας, λόγο. Λόγο ἀνθρώπινο καὶ ὡστόσο αἰώνιο.

6.— Δὲν ὑπάρχει κριτήριο λογικὸ γιὰ νὰ προσδιορίσω τὴν πίστη ἡ γιὰ νὰ ξεχωρίσω τὴν ἀληθινὴ ἀπὸ τὴν ψεύτικη. **Ἄν**

μπορούσε νὰ προσδιορισθεῖ κ' ἡ πίστη, ὅπως προσδιορίζεται ἡ γνῶση, θάταν κ' ἡ πίστη πεπερασμένη, ὅπως εἶναι πεπερασμένη ἡ γνῶση. Ἡ πίστη εἶναι μιὰ μεγάλη μεταφυσικὴ ἐμπειρία. Εἶναι ἡ μεταφυσικὴ συμβίωση τῆς ψυχῆς μας μὲ δόσα εἶναι πέρ' ἀπὸ τὴ γνῶση καὶ τὴ ζωή μας. Οἱ περισσότεροι θεολόγοι, συγχέοντας τὴν πίστη μὲ τὴ γνῶση, προσπαθοῦν νὰ προσδιορίσουν καὶ τὸ περιεχόμενο ποὺ πρέπει νάχει ἡ πίστη. Τὸ περιεχόμενο, ὅμως, εἶναι ἀπειρο καὶ δὲν προσδιορίζεται. Δὲ μπορεῖ ν' ἀρκέσθηκε ὁ Ἰησοῦς νὰ ὀδηγήσει τοὺς πιστοὺς — τοὺς ταγμένους νὰ σωθοῦν — στὴν ἀκτὴ τῆς Ὁστάνδης. Καὶ τὸ πιὸ μεγάλο θαῦμα, ὃς ἐπίγεια πραγματοποίησῃ τοῦ ἀδύνατου, εἶναι μικρό. «Μὴν κάνεις γιὰ χατῆρι μου κανένα θαῦμα», λέει σ' ἔνα στίχο του, μιλώντας στὸ Θεό, ὁ Ράινερ Μαρία Ρίλκε («Ωρολόγιο», βιβλίο δεύτερο: «Τὸ βιβλίο τῆς προσκυνητικῆς ὁδοιπορίας»). Καὶ τὸ λέει αὐτὸς ο Ρίλκε, ἀφοῦ, λίγο πρίν, σὲ μερικοὺς ἄλλους στίχους του, μᾶς βεβαιώνει ὅτι ξέρει πῶς ὁ Θεὸς θὰ μποροῦσε «ν' ἀνοίξει τὶς φλέβες τῶν βιουνῶν», ίκανοποιῶντας «τοὺς νωθροὺς καὶ τοὺς ὀνειροπόλους» πού, γιὰ νὰ πιστέψουν, θέλουν νὰ ίδουν καὶ τὰ «βουνὰ νὰ αίμορραγοῦν». Καὶ προσθέτει ο Ρίλκε μιλώντας στὸ Θεό: «Δὲ θέλω ἀπὸ σένα καμιὰ μάταιότητα ποὺ θ' ἀποδείξει τὴν ὑπαρξή σου». Αὐτὸς εἶναι τὸ αἴτημα τοῦ ἀληθινοῦ πιστοῦ. Ἡ πίστη πάνει πολὺ πιὸ μακριὰ ἀπὸ τὸ θαῦμα. Δὲ χρειάζεται ἡ πίστη τὸ θαῦμα. «Ο, τι κι' ὃν δοῦμε στὸν κόσμο — κι' ὃν ἀκόμα δοῦμε νὰ γίνει δυνατὸ τὸ ἀδύνατο —, ἡ φυσικὴ αὐτὴ ἐμπειρία μας δὲν εἶναι πίστη. Ο Θωμᾶς ἥθελε νὰ ίδει στὰ χέρια τοῦ Ἰησοῦ «τὸν τύπον τῶν ἥλων». Ο Ἰησοῦς τοῦ ἔκαμε τὴ χάρη «τῶν θυρῶν ικελεισμένων», ἀλλὰ εἶπε: «Μακάριοι ιοὶ μὴ ίδόντες καὶ πιστεύσαντες». Ο Θωμᾶς ἔγινε ὁ πατέρας τῶν θεολόγων. Πιστοὶ εἶναι, ἵσως, καὶ αὐτοί, ἀλλὰ ἡ πίστη τους εἶναι λίγη. Ἡ μεγάλη πίστη βρίσκεται πέρ' ἀπὸ τὴ θεολογία καὶ τὴ θεογνωσία. Βρίσκεται μέσ' στὴν ψυχὴ ἔκείνων πού, ὅπως εἶπε ὁ Ἰησοῦς, δὲν εἶδαν τίποτα καὶ ὠστόσο πίστεψαν. Ο πόνος καὶ ὁ θάνατος — καὶ ὅχι τὸ θαῦμα, ὅχι ὁ «τύπος τῶν ἥλων» — εἶναι ὁ μεγάλος δρόμος πρὸς τὴν πίστη. Ἡ πίστη εἶναι ἐμπειρία μεταφυσικὴ καὶ ὅχι φυσική.

Ο Ἰησοῦς ἔκαμε θαύματα. Ο Μωϋσῆς ἔκαμε, ἐπίσης, θαύματα μεγάλα. Δὲν εἶναι, λοιπόν, τὰ θαύματα ποὺ πείθουν ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἦταν ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ. Οὕτε μπορῶ νὰ φαντασθῶ ὅτι

‘Ιησοῦς ἐθεράπευε ἔναν ὄφρωστο γιὰ νὰ πείσει τοὺς ὑγιεῖς καὶ δύσπιστους ὅτι εἶναι Θεός. ‘Ο ‘Ιησοῦς ἐθεράπευε μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ θεραπεύσει. Μόνο καὶ μόνο ἀπὸ ἀγάπη πρὸς τὸν ὄφρωστο. Τὸ θαῦμα, ὄκριβῶς, ποὺ δὲν ἔκαμε, ήταν ἔνα γεγονὸς πολὺ μεγαλύτερο ἀπὸ τὰ θαύματα ποὺ εἶχε κάμει. «”Αλλους ἔσωσεν, ἐαυτὸν οὐ δύναται σῶσαι», ἔλεγαν οἱ ἀρχιερεῖς, οἱ γραμματεῖς καὶ οἱ πρεσβύτεροι, ἐμπαίζοντας τὸν Ἐσταυρωμένο. ‘Η παράλειψη τοῦ θαύματος, τὴν ὥρα ποὺ μὲ τὸ θαῦμα θὰ ἔσωζε τὸν ἐαυτό του, ήταν μιὰ ἀπόδειξη γιὰ τὴ θεία του ὑπόσταση πολὺ μεγαλύτερη ἀπ’ ὅλα μαζὶ τὰ θαύματα ποὺ εἶχε κάμει, σώζοντας ἄλλους, δ’ Ἰησοῦς.

Δὲν ὁδηγεῖ τὸ θαῦμα στὴν πίστη, ἀλλὰ ἡ πίστη ὁδηγεῖ στὸ θαῦμα. Σὲ ποιό, δμως, θαῦμα; “Οχι στὴν ἐπίγεια πραγματοποίησῃ τοῦ ἀπραγματοποίητου καὶ ἀδύνατου.” Οχι στὸ «φυσικὸ» θαῦμα. “Οχι στὴν ἀνατροπὴ τῶν φυσικῶν φαινομένων μὲ μέτρα φυσικά. ‘Ο Λουδοβίκος Φόϋερμπαχ, στὰ μέσα τοῦ ΙΘ’ αἰώνα, νομίζοντας ὅτι ἡ ἔξυπνόδα εἶναι ἀνώτερη ἀπὸ τὴν ἀλήθεια, βάλθηκε νὰ ξεσκεπάσει τὴν πίστη καὶ τὴ θρησκεία. Κι’ ἀνάμεσα στὰ πολλὰ ποὺ εἶπε ἀπευθύνοντας τὸ λόγο στοὺς ἐπαναστατημένους καὶ ἰκανοποιημένους ἀπὸ τὸν ἐαυτό τους ἀστοῦς, διατύπωσε ὁ Φόϋερμπαχ, ποὺ ως ἀνθρωπος ήταν σεμνὸς καὶ ζούσε στὴ μοναδιά, καὶ τὴ στεγνὴ καὶ ἀνόητη θωρία ὅτι «ἡ πίστη στὸ Θεὸν καὶ ἡ πίστη σὲ θαύματα εἶναι ἔνα καὶ τὸ αὐτό». Καὶ προσθέτει («Ἡ οὐσία τῆς θρησκείας», 26η παράδοση): «”Ἐνας Θεὸς ποὺ δὲν κάνει πιὰ θαύματα, ποὺ ἐπομένως δὲν ἐκπληρώνει ἐπιθυμίες καὶ δὲν εἰσακούει προσευχὲς ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ ἡ ἐκπλήρωσή τους, θεμελιωμένη ἡδη μέσα στὴν πιορεία ποὺ ἀκολουθεῖ ἡ φύση, εἶναι φυσικὰ δυνατὴ καὶ ποὺ μ’ ὄλλα λόγια θὰ ἐκπληρώνονταν καὶ χωρὶς αὐτόν, χωρὶς προσευχές, εἶναι ἔνας ἄχρηστος καὶ ὀνωφελὴς Θεός». Καὶ μονάχη ἡ φράση αὐτὴ δείχνει ὅτι ὁ Φόϋερμπαχ, ποὺ τὸν ὑλισμό του τὸν βρήκε ἀντεπιστημονικὸ ὁ Κάρολος Μάρξ, δὲν κατάλαβε διόλου τί θὰ πεῖ πίστη. ‘Αλλὰ καὶ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς πιστοὺς δὲν καταλαβαίνουν τί θὰ πεῖ πίστη. ‘Ο Φόϋερμπαχ ἀπόντησε, οὐσιαστικά, μόνο καὶ μόνο στοὺς πιστοὺς καὶ θεολόγους ποὺ δὲν ξέρουν τί σημαίνει πίστη. Κ’ ἡ ἀπόντηση, ποὺ ἔδωσε σ’ αὐτούς, δὲν εἶναι ἐσφαλμένη, ἀλλὰ εἶναι ἀπλούστατα ἀστοχη. Εἶναι ἀστοχη, γιατὶ στόχος της δὲν εἶναι ἡ πίστη· στόχος της — στόχος ἀσήμαντος — εἶναι

μόνον οί «πιστοί» ποὺ δὲν καταλαβαίνουν τί θὰ πεῖ πίστη. Εἶναι πολὺ εὔκολο νὰ πετυχαίνει κανένας τὸ λαθεμένο στόχο· μὴ ξέροντας ὁ Φόϋερμπαχ νὰ σκοπεύσει τὸν πραγματικὸ καὶ σωστὸ στόχο, ίκανο ποιήθηκε ποὺ πέτυχε ἔναν ὄλλον. Τὴν πίστη δὲ μπορεῖς νὰ τὴ σκοπεύσεις καὶ νὰ τὴ χτυπήσεις. Ἡ πίστη βρίσκεται πίσω καὶ πέρα ἀπ' ὅλα ὅσα βλέπεις, βρίσκεται σ' ἔνα βάθος ποὺ εἶναι ἀνάλογο μὲ τὸ βάθος τοῦ θανάτου, τοῦ ἀγνώστου, τοῦ ἀπείρου. Ὁ Φόϋερμπαχ πλανήθηκε περισσότερο καὶ ἀπὸ τοὺς ἀπλοϊκοὺς «πιστοὺς» ποὺ στέκονται στὰ θαύματα. Οἱ «πιστοί», τουλάχιστον, αὐτοὶ δὲ χρησιμοποιοῦν τὴ γνῶση, ἐνῷ ὁ Φόϋερμπαχ πλανήθηκε χρησιμοποιῶντας τὴ γνῶση, τὴν «ἐπιστήμη», τὴν ἔξυπνόδα του. Κ' ἥταν ἀληθινὰ ἔξυπνος ὁ ἀνθρωπὸς αὐτὸς ποὺ δὲν ἀρνήθηκε τὴν ἀλήθεια, ἀλλὰ ἵποὺ ἀπλούστατα δὲν τὴ γνῶρισε, δὲν τὴν ὑποψιάσθηκε καν.

Δὲν ὅδηγεῖ, λοιπόν, τὸ θαῦμα στὴν πίστη. Ἐλλὰ καὶ ἡ πίστη δὲν ὅδηγεῖ στὸ θαῦμα ἐκεῖνο ποὺ ἔγκειται στὴν ἐπίγεια ἀνατροπὴ τῶν φυσικῶν ὅρων καὶ μέτρων. Ἡ πίστη ὅδηγεῖ στὸ θαῦμα ποὺ ἔγκειται στὴ μεταφυσικὴ ἀφομοίωση τοῦ πόνου καὶ τοῦ θανάτου, στὴ συγχώνευση τῆς ψυχῆς μας μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ σύμπαντος. Ἡ πίστη δὲ μπορεῖ νᾶχει ὡς περιεχόμενο οὔτε «φυσικὸ» θαύματα, οὔτε «φυσικὲς» παραστάσεις τοῦ μεταφυσικοῦ. Ἡ θρησκεία ἐπικαλεῖται, βέβαια, καὶ «φυσικὰ» θαύματα, ὅπως χρησιμοποιεῖ καὶ «φυσικὲς» παραστάσεις γιὰ νὰ συλλάβει ἐποπτικὰ τὸ Θεό, τὸν Οὐρανό, τὸν Παράνδεισο, τὴν Κόλαση. Αὐτά, ὅμως, εἶναι σύμβολα ἢ ἀλληγορίες· δὲν εἶναι περιεχόμενα ποὺ ἔχει ἡ ἴδια ἡ πίστη. Τὸ μεταφυσικὸ βίωμα τῆς ψυχῆς δὲ μπορεῖ νᾶναι ἔξαρτημένο οὔτε ἀπὸ φυσικά, οὔτε καν ἀπὸ ὑπερφυσικὰ στοιχεῖα. Κι' αὐτὸ τὸ ὑπερφυσικὸ εἶναι μιὰ προέκταση, μιὰ ἔξογκωση τοῦ φυσικοῦ. Τὸ ἀληθινὰ μεταφυσικὸ δὲ μπορεῖ νᾶχει ὡς μέτρο τὸ φυσικό. Δὲ μποροῦμε καν νὰ ποῦμε ὅτι μεταφυσικὸ εἶναι τὸ μὴ φυσικό, γιατὶ καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ θὰ χρησιμοποιούσαμε, ἔστω καὶ ἀρνητικά, τὸ φυσικὸ ὡς μέτρο. Τὸ πνεῦμα τοῦ σύμπαντος δὲ μπορεῖ νᾶχει ὡς μέτρο τὸ σύμπαν, δηλαδὴ τὸ φυσικὸ κόσμο, τὸν κόσμο τῶν φαινομένων. Ὁ πανθεϊσμὸς ἀγνόησε τὴ βασικὴ αὐτὴ ἀλήθεια. Τὴν ἀγνόησε κι' αὐτὸς ὁ Σπινόζα. Ἡ ἀφέλεια τοῦ Σβέντενμποργκ ποὺ μᾶς περιγράφει τὴ διάρθρωση τοῦ οὐρανοῦ καὶ τὸ καθετὶ ποὺ γίνεται κάτω ἀπὸ τὴν ἀγαθὴ ἐποπτεία τοῦ Θεοῦ, εἶναι σοφώτερη ἀπὸ τὴ σοφία τοῦ Σπινόζα. Ὁ πι-

στὸς καὶ ἀπλὸς Σβέντενμποργκ, ποὺ τόσο τὸν ἀγάπησε ὃ ἀμαρτωλὸς καὶ πολύπλοκος Μπωντελαίρ, διούλεψε μὲ τὴ φαντασία του (κ' ἡ φαντασία μπορεῖ νὰ βοηθήσει τὴν πίστη), ἐνῶ ὃ Σπιγόζας διούλεψε μὲ τὴ λογική, καὶ μάλιστα μὲ τὴ λογικὴ τῶν γεωμετρικῶν θεωρημάτων, ικαὶ ἀγνόησε — δουλεύοντας μὲ τὴ γνώση — ικάτι τὸ βασικὸ ποὺ μᾶς τὸ λέει ἡ Ἰδιαὶ ἡ γνώση: ὅτι ἀγάμεσα στὰ γνωστὰ καὶ στὸ ἀπόλυτο ἄγνωστο, ἀγάμεσα στὸ φυσικὸ σύμπαν καὶ στὸ πνεῦμα τοῦ σύμπαντος ὑπάρχει μιὰ ἀπόσταση ποὺ δὲ μπορεῖ νὰ τὴν καλύψει ικανένας λογικὸς συλλογισμός. ‘Ο πανθεϊσμὸς περιέχει μέσα του μιὰ μεγάλη ἀντίφαση. Στηρίζει τὴν πίστη στὴ λογική. Εἶναι ἡ πίστη τῶν ἀπιστῶν. ‘Η πίστη ὡς τὸ μεγάλο μεταφυσικὸ γεγονὸς τῆς ψυχῆς δὲν ἔχει ἀνάγκη οὔτε ἀπὸ λογικὲς ἀποδείξεις, οὔτε ἀπὸ «φυσικὸ» θιαύματα. Γεννιέται μέσ’ ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τοῦ πόνου καὶ τοῦ θανάτου ὡς ψυχικὸ γεγονὸς ποὺ ἀφομοιώνει μεταφυσικὰ τὸν πόνο καὶ τὸ θάνατο. Τὸν πόνο τοῦ ’Ιησοῦ καὶ τοῦ κάθε ἀνθρώπου. Τὸ θάνατο τοῦ ’Ιησοῦ καὶ τοῦ κάθε ἀνθρώπου.

7.— Εἶπα παραπάνω ὅτι εἶναι ἀδύνατο ν' ὀφομοιώσουμε τὸν πόνο καὶ τὸ θάνατο χωρὶς τὴν πίστη. Ἀτομικά, χωρὶς τὴν πίστη· καὶ κοινωνικά, χωρὶς τὴν ἀγάπη. ‘Η ἀτομικὴ καὶ ἡ κοινωνικὴ μας ὑπόσταση, ἡ πίστη καὶ ἡ ἀγάπη, ἡ μεταφυσικὴ καὶ ἡ πρακτικὴ μας ἀποστολή, εἶναι δυὸ πράγματα ἀλληλένδετα. Τὸ «ἐγώ» εἶναι συνάρτηση τοῦ «ἐσύ». ‘Η πίστη συνάρτηση τῆς ἀγάπης. Δὲν πιστεύει ὅποιος δὲν ἀγαπάει. Καὶ δὲν ἀγαπάει ἀληθινὰ ὅποιος δὲν πιστεύει.

‘Ο Βίκτωρ Ούγκω ἔγραψε, προτοῦ γεράσει, στὴν ὠριμώτερη ἀλλὰ καὶ ψωμολεώτερη ὁρα τῆς ζωῆς του, ἕνα μεγάλο ἔμμετρο ἔργο μὲ τὸν τίτλο «‘Ο Θεὸς» ποὺ συνυφαίνεται χρονολογικὰ — προπάντων, ὅμως, ὀργανικά, ὅπως τὸ λέει κι’ ὁ Ἰδιος — μὲ τὰ δυὸ ἄλλα περίφημα ποιητικὰ δημιουργήματά του: «‘Ο θρῦλος τῶν αἰώνων» καὶ «Τὸ τέλος τοῦ Σατανᾶ». ‘Ο Ούγκω ἦταν ἀστός, ἕνας ἀπὸ τὰ μεγάλα ἀστικὰ πνεύματα. Ἡταν ἀστὸς τὴν ὁρα ποὺ οἱ πρωτόβγαλτοι στὸ ιστορικὸ προσκήνιο ἀστοὶ θαύμαζαν τὸν ἔσωτό τους, τὸ μυαλό τους, τὴν ἐπιστήμη τους, τὶς τεχνικὲς ἐπιτηδειότητες τῆς ἐποχῆς τους. Θαύμαζαν τόσο τὴν ὁρα ἐκείνη τὸν ἔσωτό τους καὶ τὰ ἔργα τους οἱ ἀστοί, ὡστε κάμποσοι ὅπ’ αὐτοὺς — προπάντων οἱ μορφωμένοι — θαρροῦσαν πὼς εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ ἀγνοοῦν τὸ ἄγνωστο, νὰ παραβλέπουν τὸ Θεό. ‘Ο